

Mi ktyech kpejkañ juñ yik'oty mi kts'ijbuñ tyi lak ty'añ CH'ol

Empiezo a leer y escribir
en mi lengua. Ch'ol

CH'ol • CH'olonbäla

Juñ cha'añbä pejkäntyel
Libro de lecturas

Jk'aba jiñäch: _____

Ik'aba klumal jiñäch: _____

Ik'aba ijol klumal jiñäch: _____

DIRECTORIO
Delfina Gómez Álvarez
Secretaría de Educación Pública

Teresa Guadalupe Reyes Sahagún
Directora General del INEA

Créditos de la presente edición

Coordinación general
Cecilia Orozco López

Coordinación académica
Carmen Díaz González
Elisa Vivas Zúñiga

Compilación
Ezequiel Vázquez Martínez
Nicolás Eusebio Sánchez López

Adaptación de textos a la lengua ch'ol
Ezequiel Vázquez Martínez
Nicolás Eusebio Sánchez López

Asesoría académica
Elisa Vivas Zúñiga

Revisión técnica
Rita Fernández Díaz

Dirección gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Calidad y Seguimiento editorial
Hugo Fernández Alonso

Revisión editorial
Eliseo Brena Becerril
Hugo Fernández Alonso
Victoria Jacquelin Soto Hernández

Diseño y diagramación
Norma Guadalupe García Manzano

Ilustración
Ricardo Pérez Rovira
Banco digital del INEA

Fotografía
Banco digital del INEA

Empiezo a leer y escribir en mi lengua. Ch'ol. MIBES 1. Libro de lecturas. D. R. 2021 © Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, Alcaldía Cuauhtémoc, Ciudad de México. C. P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autoras y autores, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

Algunas veces no fue posible encontrar la propiedad de los derechos de algunos textos y/o imágenes aquí reproducidos. La intención es ayudar a personas sin educación básica, y sin fines de lucro. Si usted conoce la fuente de alguna referencia sin crédito, agradeceremos establecer contacto con nosotros para otorgar el crédito correspondiente.

ISBN Obra completa, *Modelo de Educación para la Vida y el Trabajo*: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Empiezo a leer y escribir en mi lengua.* Ch'ol. MIBES 1. Libro de lecturas: En trámite

Impreso en México

Ity'añob jiñi xmeloñelob

- ❖ Jiñi pejka juñ yik'oty jiñi ts'ijbaya tyi lak ty'añ ch'ol mi ikoltyaññoñla lak kts'ijbuñ kälel jiñi bajche'tyak laj kãñä yik'oty bajche'tyak mi lak chambeñ isujm jiñi päñämil.
- ❖ Junp'ej kmajtyañäch joñoñ, mi mejlel kotsañ kbäj ya tyi akãñ juñ.
- ❖ Jiñi päs juñ yik'oty jiñi kãñ juñ jiñäch junp'ej e'tyel baki weñ k'elbil tyi nuk jiñi yambä.
- ❖ Ikäjñel jiñi pejka juñ yik'oty jiñi ts'ijb mi imelety tyi ñumeñ weñbä lak pi'äl.
- ❖ Che' kuxuloñtyola jiñäch iña'tyãñtyel ke ñoj mejtyo lak ñik'i kãñe' yik'oty lak ñik'i ale'.
- ❖ Ili e'tyijib tsa' kmelbeyety yik'oty pejtyelel jk'uxbiyaj... k'ele majlel yik'oty pejtyelel atyijikñiyel.
- ❖ Woli kãk'eñety tyi ak'äb junp'ej k'ajk muk'bä ikajel ipäsbeñety abijlel. Weñjach mi ak'ãñ yik'oty tyeñe ts'ä'bäljach acha'añ.
- ❖ Weñ añäch aña'tyi'bal yik'oty ñusa'biltyakbä acha'añ mu'bä mejlel apuk.

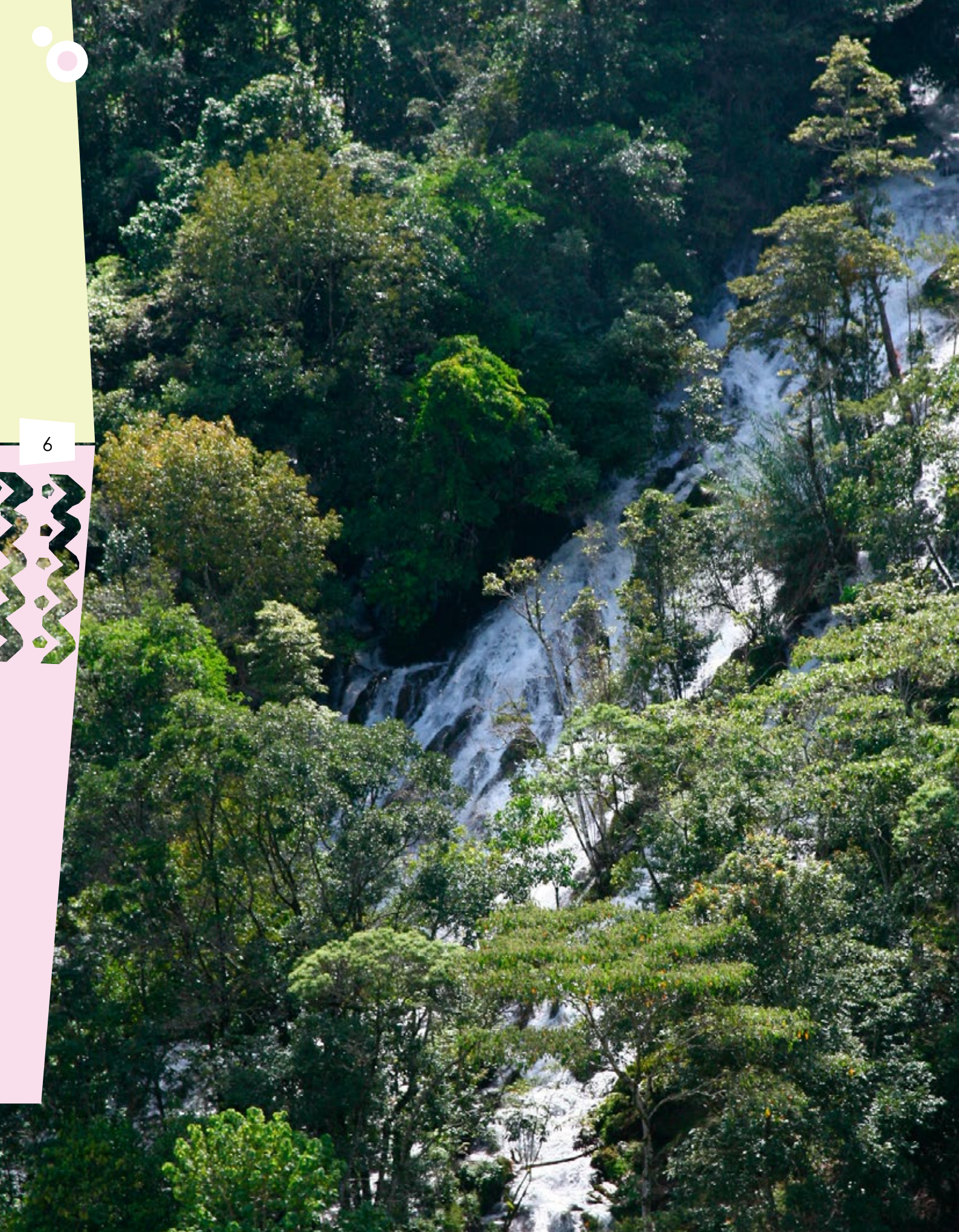
¡Muk'äch a mejlel!

Ibäl

Iyopol

TS'itya' ak'ol tyi käñol chuki yom ajlel tyi ili juñ	7
1. Kwentu cha'añ käñtyesañtyel	8
2. Jiñi alob yik'oty ña'awakax	9
3. CHe' tsi' ik'ele pañämil jiñi k'iñ	10
4. Leyenta cha'añbä kuxbiyaj	11
5. Jiñi xletyojo'bä tye'	13
6. Leyenta cha'añbä jiñi Teposteko	15
7. Jiñi xña'wax, xtyatymuty yik'oty ts'ityak	17
8. Ikawayu'lel ja'	19
9. Meloñeltyak tyi klumal nawalt	21
10. xPeru' <i>Páramo</i>	23
11. CHukoch jiñi me' ka'bäl ixäjk'il ixulub	25
12. Jiñä xts'ijk yombä imel ibäj tyi ity'ojolbä xts'ijk	27
13. Jiñä sajka ijñamäl tyi wajali	29
14. Jiñi kaxlañ yik'oty chäybä x-ixik	31
15. Jiñi chuty wiñikob	33
16. P'eñelo'bä ibäj ya'i tyi bijlel	35
17. Jiñachbi imachity muk' tyi troñel	37
18. Jiñi cha'pejtyel ñajbtyak	39
19. Jiñi x-uch yik'oty jiñi matye'ts'i'	41
20. Bajche'tyak ipejkäñtyel yos	43

21. Jiñä leyenta iñich liryu yik'oty junbujts rosa	45
22. Jiñi x-CHil yik'oty sajtyembä xña' kawayu'	47
23. Ikuktyälel pañumil	49
24. Jiñi <i>Pionbashúve</i>	51
25. <i>TSamapón</i>	53
26. Wäyäljach	55
27. X-uch yik'oty jiñi k'ajk	57
28. Jiñi wäyobtyak	59
29. Jiñä wiñik yik'oty its'i'	62
30. Xi'baj xmatyemuty yik'oty iyalmutyak	65
31. Iyotyoty eskimalob	68
32. Jiñi utsbä bajlum	71
33. Jiñi Aläprinsipe	74
34. xMartín <i>Luther King</i>	77
35. TYi iyuxp'ejlel yumäñtyel	80
36. Jiñi xchumtyälob tyi wits	84
37. Ixiñi kaxlañ päkä'waj cha'ambä xLupita	88
38. CHa'añ ka'bäl päso'ä'bäl, xLawraj	93
39. Mukbilbä icha'añ xKristina	98
40. Jiñi wiñik tsajñixbä tyi tyojmulil	104
41. Jiñi a'bälel ba' tyi ibajñe käyäyo'	110

TS'itya' ak'ol tyi kãñol chuki yom ajlel tyi ili juñ

Ili juñilel ty'añtyak ña'tyibaläl antyakbä tyi pañumil, añ ka'bäl ts'itya' ty'añ tyilembä tyi yambä tyejklumtyak yik'oty tyi yambä pañumil, cha'añ mi imejlel akäñe' bajche chumulob yik'oty bajche añ iña'tyi'balob. Wolibä iña'tyäntyel tyi sajkäñtyel ila tyi juñ jiñäch pejkaya juñ cha'añ mi akäñe' yik'oty mi mejlel axäñe' ñumel yambä tyejklum baki ma'añik k'otyemety yik'oty machbä kãñalik acha'añ, che' ja'el mi imejlel atyijkñesañ abäj yik'oty mi imejlel acha' su'beñob lak pi'älob tsa'bä akäñä tyi pejkayajuñ.

Mi ksu'beñetylojoñ cha'añ cha'ya uxya yom mi la' pejkañ ili ono'ty'añtyak wa'ibä añ tyi juñ cha'añ mi imejlel achajpañ tyi chajp tyi chajp mu'bä imejlel iyäk'eñety aña'tyi'bal, mu'bä imejlel iñijkañ ityijkñesäñtyel apusik'al yik'oty ach'ujlel, che' tsa' yajkãñtyi ili juñ tsa' kña'tyayetylojoñ cha'añ muk'äch mi ikajel la' mulañ.

Jump'ej cha'p'ej ili tsitya' ty'añtyak mu'bä ikajel atyaje' ila tyi juñ tsa' kts'itya' ñijkalojoñ bajche' mi its'ijbuñtyel, pe ma'añik tsa' isätyä ibäj jiñi iña'tyibal jiñä iyumob xña'tyibaläl; tsa' mejli ili juñ cha'añ mi imejlel iyäk'eñtyel ikäñ ipejkañ juñ yik'oty mi its'ijbuñ jiñi xkãñjuñ ilaj tyi ts'itya' ty'añtyak.

1. Kwentu cha'añ kääntyesañtyel*

Kwentu inkles

Kajkaña a'bi woli ixäñ majlel juntyikil wiñik baki añ
ijajmeñal pañumil tsa' a'bi iyu'bi jump'ejl ty'añ baki tsa
iyäläj:

—Lotyo junwox, cha'wox, uxwox xajlel, otsañ ya'i tyi
iborxajlel awex yik'oty ijk'ältyo ch'ijyem mi ikajel awu'biñ
yik'oty weñ tyijikña mi kajel awu'bin.

Jiñi wiñik tsa' ich'ujbi jiñi ty'añ. Tsa' iñokchoko
ibäj, tsa' imuch' ye'e jiñi xajlel yik'oty tsa' iyotsa
ochel ya'i tyi iborxalel iwex.

CHe' tyi yijk'älal isäk'ajel pañumil, tsa' ikañ
k'elej ajiñä xajleltyaki sujtyemix a'bi tyi weñ
tyojbä xajlel yik'oty weñ letsembä ityojol.

Weñ tyijikña tsa' yu'bij yik'oty ch'ijyem
tsa' käli.

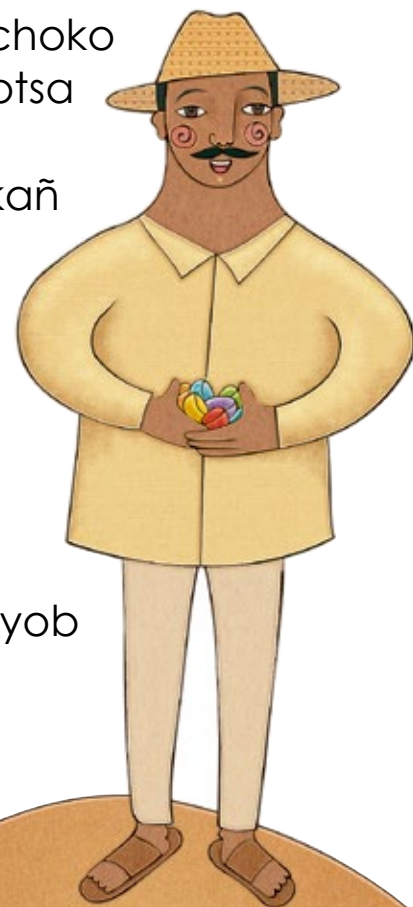
TYijikña tsa' yu'bij, tyi ikaj cha'añ tsa'
ilotyoj jiñä xajlel; ch'ijyeñ tsa' yu'bij, tyi ikaj
cha'añ mach oñik tsa' ijop lotyoj.

CHe' mi iyujtyel jiñi lak pi'älob che' woliyob
tyi k'el juñ.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

2. Jiñi alob yik'oty

* Cunningham, W. (1994). Cuento de la educación. En Rojas, E. (Compilador y Parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas*. Antología I. (2a. edición). México: Editer: 213.

ñä'awakax*

Kwentu ch'ol

9

Añ jutyikil alo'b pejtyelel oraj mi k'otyel tyi ijamil cha'añ mi ik'el jiñi yälak' wakax, jiñi junkojty ñä'awakax tsa' ju'bi iyal ili iyum mach yujilik, che' tsa' kaji ik'el jiñi alä tyaty wakax ya' ityilel ya' tyi iyojlil jamil tsi' wen yu'bij ityijkñäyel ipusik'al chebä tsi' k'elej.

TYi yambä k'iñ, tsa' majli ik'el jiñi iña'awakax yik'oty jiñi alä tyatywakax ya' tyi ijamil, jiñi iyal k'am a'bi, mach a'bi añik mi imejlel tyi xämbal. TYi oraj tsa' bäk' kaji ik'el bajche' mi its'äkañ pe' ma'añix chu' tsa' mejli imel icha'añ, jiñi alä tyatywakax tsax chämi. Jiñi alob, ch'ijiyem tsa' käli, tsa' kaji tyi uk'el.

TSi' tyaja kabäl ich'ijyemlel ipusi'k'al jiñi alob cha'añ tsa' sajtyi jiñi bätylel, tsa' kaji tyi tyejchel tyi k'am-añ ja'el. TYi k'iñ tyi k'iñ mi ichän ñä'tyañ jiñi iyalä tyatywakax, ma'añik tsa' wis ñajäyi tyi iña'tyäbal, pejtyelel oraj tsa' ajñi tyi pusi'k'al; jiñ jaxmeku tsa' tyili yorajlel tsa' chämi ja'el jiñi alob, bajche' tsa' chämi jiñi iyalä tyatywakax.

* Méndez, G. (2001). El niño y la vaca. En *Jiñi Bajlum Woli Yäl...*, Chiapas: Conaculta de Chiapas: 83 (Selección de cuentos choles. Biblioteca Popular de Chiapas).

3. CHe' tsi' ik'ele pañämil jiñi k'iñ*

Kwentu chapaneku

10

CHe' ma'añik k'iñ yik'oty uj, junp'ejbä k'iñ tsa' su'beñtyiyob tyi ipejtyelex lak pi'älob cha'añ mach yomik mi imajlelob tyi e'tyel, yik'oty yom mi ikälelob tyi ilumal kome añ chuki mi ikajel tyi ujtyel, jiñi lak pi'älob tsa' käliyob ipijtyañ. CHe' jiñi tsa' kaji tyi letsel tyilel isäk jamäñtyel pañämil baki woli ilok'el tyilel jiñi k'iñ. Ixtyo tyi eñtyäl bej wajalix tsa' kaji tyi ik'ejlel isäkajmäñtyel pañämil. TSa' ilu' much'kiyob ibäj jiñi lak pi'älob. TSa'bi su'beñtyiyob cha'añ yom weñ xuk'ul mi ipijtyañob. Añ ka'bäl lak pi'älob yomo'bä ik'el chuki mi ikajel tyi ujtyel yik'oty añ lak pi'älob ch'aplomo'bä. TSa' letsiyob ik'el tyi chambä tye' jiñi wolibä ich'ämtyilel yik'oty ili jajmeñal pañämil. Ixku jiñä lak pi'älob machbä añik tsa' letsiyob tyi tye' tsa' käliyob ipijtyañ tyi pam lum. K'uñtye' k'uñtye' tsa' kaji ik'elob bajche tsa' kaji tyi kolemäyel ili jajmeñal pañämil, k'älä jiñtyo che' tsa' lok'ij tyilel jiñä k'iñ.

Jiñi wiñikob tsa'bä letsiyob tyi tye' ma'añix tsa' chäñ mejliyob tyi ju'bel, ya'i tsa' käliyob tyi chumtyäl tyi iñi' tye' kome tsa' sujtyiyob tyi bats'. TYi wajali che' maxtyo añik lok'em ili k'iñ ma'año'bik ili bats'.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

* Muñoz, C. (2014). El nacimiento del sol. En *Pekatzameram Kuyaymärapä. Unos cuentos de Francisco León Chiapas*. Chiapas, México: INALI: 33-34.

4. Leyenta cha'añbä kuxbiyaj*

Leyenta nawalt tyilembä tyi ipasi'bal k'iñ

Juñtyikil xch'ok x-lztaccíhuatl ik'aba' weñ ity'ojol, yixik'al wiñik weñ ambä ityakiñ tyi *Tlaxcala*.

xPopocatepetl jiñ a'bi juntyikil weñ ch'ejlbä wiñik tyi ilumal. ¡Woli a'bi imulañ jiñä x-lztaccíhuatl!

Jiñbä k'iñ tsa' a'bi ujtyi keraj. Jiñi xPopocatepetl yom a'bi ya'añ baki woli tyi ujtyel jiñä letyoy. Ñaxam tsa' iña'tya jiñi xPopocatepetl cha'añ yom ñaxañ mi' majlel ikajtyiñ jiñi x-lztaccíhuatl.

Jiñi ityaty jiñä xch'ok tsa' ijak'be ke jiñtyo a'bi che' mi tsa'äch imäläj jiñi letyo mu'meku a'bi iyäk jiñi xch'okbä yalo'bil. xPopocatepetl tsa' ilu' mälä jiñi letyoy. Weñ tyijikña a'bi tsa' sujtyi tyilel tyi ilumal. Jiñä ñaxambä ik'ajtyi'bal tsa' tyili tyi iña'tyibal jiñäch: ¿Baki añ jiñi x-lztaccíhuatl? Ya'i baki tsa' iña'tya cha'añ chämeñix a'bi jiñä xch'ok wolibä imulañ.

* INEA. (2012). Una leyenda de amor. En *La palabra es nuestra. Primaria para adultos*. Primera parte. Vol. 2. México: INEA: 44-46.

xPopocatépetl tsa' kaji tyi bajk'el, tsa' ibäñmek'e letsel tyi ik'äb jiñi xch'ok tsa' kaji ixäñe' letsel majlel tyi matye'el yik'oty wits. CHe' läk'älix woli ik'el mi ikajel ityaj pañchañ, tsa' iñol choko ya'i tyi ipam wits yik'oty tsa iñokchoko ibäj tyi ity'ejl jiñi xch'ok. Jiñi itya'tyokal tsa' imujla kälel jiñä ibäktyalob ili wiñik yik'oty x-ixik. CHe' a'bij tsa' kaji tyi kolel ili ichu'pañumil tsa'bä iyäk'eyob ik'aba' tyi: xPopocatépetl yik'oty x-lztaccíhuatl.

Albilbä melbal

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

5. Jiñi xletyojo'bä tye'*

Kwentu raramuri

13

Mi iyälob jiñi lak ñojtye'elob tyi wajali, jiñi tye'tyak jiñäyob a'bi jiñä lak kpi'älob weñ chaño'tyako'bä chumulobä tyi tyejklumtyak, wä'iyäch abi tsa' chumliyob ilaj tyi lum baki chumuloñlaj wälej.

Jump'ejbä k'iñ, tsa' a'bi ilajbä bajbeyob ibäj cha'pejty tyejklum, ixku jiñi iwiñiklelob tsa' a'bi ichok chokbeyob ibäj tye' yik'oty xajlel tsa' iyotyayobtyak ibäj yik'oty tsa' ip'ajayob ibäj. Weñ k'am a'bi tsa' iyotyayob ibäj, k'älä tsa'tyo a'bi iyu'biyob jiñä yambä xchumtyälob k'uñtye' k'uñtye' tsa kajiyob tyi ju'belobtyilel yikoty tsa' iläktyesayob majlel ibäj cha'añ mi ilajmesañob ili wokol.

CHe'bä lajmeñix ili wokol yikoty che' junmuch'ulobix jiñi lak pi'älob, an chuki tsa ujtyi ila tyi cha'pejtyel tyejklum, ixku jiñi lak pi'älob tsa'bä icha'leyob letyoji tsa' ty'äñ sujtyiyob tyi kolem tye'tyakob.

* González, B., et al. (2004). Los árboles peleoneros. En *Las historias de los viejos*. Anayáwari Irétari, Chihuahua, Karí Igómari Níwara. La casa de las mujeres: 8.

Mi yälob jiñä lak ñojtye'elob ixku jiñi lak pi'älob tsa'bä weñ lojwiyob ya'i tyi letyo, tsa' sujtyiyob tyi tye' weñ jay kexañtyik yik'oty sujyuk'tyik a'bi tsa' sujtyi jiñi ipaty tye', ixku jiñi machbä añik tsa weñ jajts'ij tsa' sujtyiyob tyi tye' weñ bayakñabä ipaty yik'oty weñ k'uñtyak tsa sujtyi. CHe' a'bi yom lak yum mi iyäl cha'añ mi ikäñob jiñä lak pi'älob cha'añ ma'añik mi ichäñ bajbeñob ibäj.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

6. Leyenta cha'añbä jiñi Teposteko*

Leyenta nawalt tyi Tepostlañ

TYi jiñi lumal Tepostlañ ta'bi ujtyi ñujpuñel, ijiñi panchañ ma'añbi tyi isaj ak'eyob iyalo'bil weñ yomo'bä tyi yäläyob.

TYi säk'añ pamil, li xñujpuñelob ta'bi lok'iyob majle tyi yotyoty ik'äläbi pasi'ja'tyak tyi majliyob; li ipi'äl x-ixik ta'bi letsi majle tyi matye'el ixoty' si' ili yijñami ta'bi käyle tyi yeñtyälel pamil. Che'ñak jiñi wiñik weñ añix tyi iñoj chañlel jiñi tye'eltyak, tyi iläk'älel jiñi Teposteko, ta'bi yu'bi tyi uk'el juñtyikil saj aläl.

Li wiñik, ta'bi majli ich'ujlel, tyi ityeche isäklañ baki tyälem jiñi x-uk'el, ityi yoñlel ixäñlel tyi wokolbä bijtyak, tyi k'oty tyi ityi' ye'ba' pamil ityi iyiläj tyi ñoj imalil chuty kajoñ baki chonkol ilok'el iñik'i sub ibäj.

* INEA. (1994). Leyenda del Tepozteco. En Castillo, J. (Adaptador). *La palabra es nuestra. Primaria para adultos*. Primera parte. Vol. 2. México: INEA: 138-139.

TYi iläk'ä ibäj baki añ. CHe' ta'ix iweñ ik'ele tyi xuk'ul, tyi ijamä yik'oty juñts'ijty jachaj ityi ityaja ich'am juñtyiki saj ik'bälañ aläl che'bä yila bajche' año'bä tyi ilumal. TYi ju'bi tyi orajach tyi jiñi wits imek'e majlel icha'añ jiñi aläl; iche'ñak tyi ityaja ibäj yik'oty jiñi yijñam ta' isu'be:

¡K'eleku chuki tyi ktyaja ta'bä iñik'i käyäyo' ya' tyi yeñtyälel pamil! Komo jiñi pañchañ mach saj yom iyäk'eñoñla kalo'bilob, mij kaja laj kosan ili saj aläl, cha'añ ñoj weñ mi la kajñel tyi la kotyoty.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

7. Jiñi xña'wax, xtyatymuty yik'oty ts'ityak*

Pabula kriyeka

Juñkojty xña'wax weñ añbä iwi'ñal, tsa' tyijp'i ochel ba'añ xña'mutyak yik'oty juñkojty xtyatymuty cha'añ mi iyuch'ejel. Che'ñak tyi yiläyob jiñi xña'mutyak yik'oty jiñi xtyatymuty, tyi oraj tyi letsiyob tyi pamtye'. Che'ñak tyi yilä jiñi xña'wax ke mach mej tyi letsel tyi jiñi tye', ta' isu'be xtyatymuty:

—Kermañuj, añ kcha'añ iweñilel alol: a'bi tyi chajpäñtyi yik'oty pejtyele bämatty'e'eltyak ma'añbi majch mi kaja ityälantyak ibäj, che'jiñi ma'ix mi jkajala tyi keraj imach jkontrajix lakbäj. Ju'beñ awik'otyo' jiñi xña'mutyak cha'añ mi klu' pejkañ lakbäj imi kmejle kmek'etyla.

* Esopo. (1994). La zorra, el gallo y los perros. En Rojas, E. (Compilador y Parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas*. Antología I. (2a. edición). México: Editor: 167.

Jiñi xtyatymuty, ta'bi yilä tyälel cha'kojty ts'i' tyi ipamtyo jiñi tye', ta'bi ijak'be xña'wax:

—¡CHächku bajche' mi awäli! Mi kilañ tyälel tyi ajñel cha'kojty ts'i' ¿Machkula mimi ich'äntyälelob je'e jiñi wembä aloñel?

Jiñi xña'wax, che'ñak tyi iyu'bi li ty'añ tyi ijak'ä:

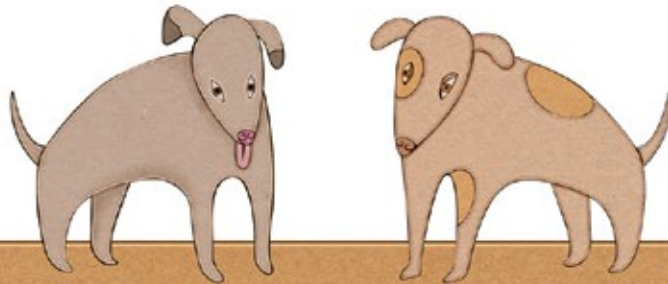
—Mach saj mejlojñix käytyä tyi pijtyayaj, muk'ix kmajlel.

—¿CHukoch muk'ix awa' majlel? ¿CHuki mi abä'ñañ? ¿Ma'añ tyoje pamil tyi joñoñla? CHE' tyi yälä jiñi xtyatymuty.

CHE' jiñi li xña'wax ma'ix tyi ijak'ä pijtyayaj ita'bi tyi puts'i majlel.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

8. Ikawayu'lel ja'*

Kwentu ch'ol

Junp'ejbä k'iñ tsa' isu'beyon kchuchu' yik'otybi jiñi ipi'älob tyi chumtyäl, tsa' a'bi chumliyob tyi ka'bäl ja'bil ya'i tyi ityi' jiñi kolemjä' käla mu'tyo iñumel jiñi ja' ya'i tyi klumal baki ch'oyoloñ. Jiñi kchuchu' mi iweñ mulañ ikosañ chityam yik'oty muty; che' ja'el mi iweñ mulan ilok'sañ ixim. Che' mi imajlel tyi cholel mi ixäñe' majlel tyi tyi'tyi' ja', jump'ejbä k'iñ, weñ säk'añ tsa' lok'ij majlel ya'i baki mi ikajel iñusañ jiñi ijol ja'.

CHe' tsa' k'otyti ya'i tyi ityi' ja' tsa' a'bi ikañ k'ele junkojty säsäk kawayu' che' jiñi tsa wa' käli ik'el baki woli imajlel. Jiñjax a'bi tsa ik'elej jiñi kawayu'i tsa' ityomtyek'e ochel ibäj ya'i tyi ja' baki weñ tyam ich'i'oñal pa' ima'añix a'bi tsa' chäñ lok'ityilel. Ma'añik majki wis yujilik majki icha'añ jiñi kawayu', yik'oty baki ch'oyol tsa' tyilij kome iranchujob jiñi lak pi'älob chumulo'bä tyi tyejklum weñ ñajtyo añtyak.

19

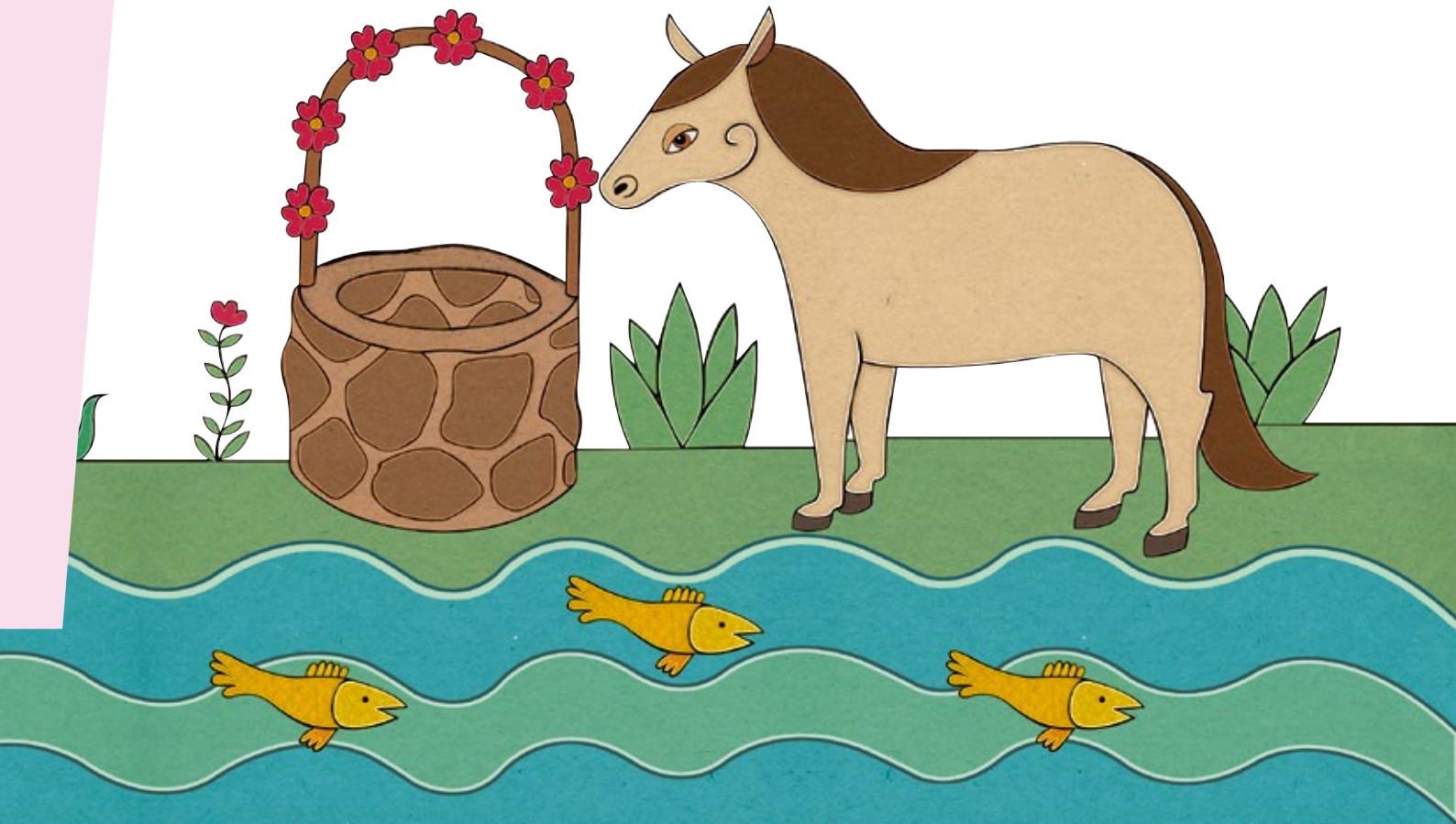
* Guzmán, H. y Díaz, B. (2013). Caballo de agua. En Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol. Ity'anyik'otyñatyibal aj Cholo'. México: SEP-CGEIB: 93.

Jiñi kchuchu' yik'oty yambä ñojtye'elälob ya'bä chumulob tyi klumal, mi yälob ke jiñi säsäk kawayu'i jiñach iyum a'bi jiñi kolem ja'. Ixku jiñä chämeñobixbä lak tatuchob mi yälob cha'añ añäch ajiñä säsäk kawayu'i ya'i tyi ijol ja'.

Joñoñlojoñ ma'añik mik cha'leñloj ts'ämel ya'i tyi ijol ja', weñ ity'ojoljaxbä, mi kweñ p'ise'lojoñ yik'oty ityajol mi kweñ bäkñañlojoñ ame lok'ik tyilel jiñi säsäk kawayu'.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

9. Meloñeltyak tyi klumal *nawalt**

Narasyoñ nawalt tyi ik'ch'ipañbä xujtyil tye'el

Jiñi xchumtyälob tyi klumal *náhuatl*mi ich'ujbiñob imi ich'ämobytyak chuki mi imejleltyak wä'i. Jiñi la kpi'äl ñoj nukbä iye'tyel jiñäch jiñi xkotyaj tyi lak lumal.

Jiñi wiñikob muk'ob tyi troñel tyi matye'el, imi ipäk'ob ixim, bu'ul, bäk' che'bä arusi, arus yik'oty tye'bu'ul; bixtyik mi ikomoñ cha'leñob troñel, mi chäch mi yäl jiñi yumul x-e'tyelbä. CHächki jiñi, li ipi'älob tyi chumtyäl mi icha'leñob su'boñel yik'oty junp'ej soñ, o jiñi xchukoñelob jiño'bäch mu'bä iñumelob tyi päyoñel tyi jujuñp'ej otyotyak.

* Cabrera, L. (2005). Actividades en mi comunidad náhuatl. En *Empiezo a leer y escribir en mis dos lenguas. Náhuatl de la Sierra Negra y Zongolica. MIBI 1. Nipewa powalistle iwan tlahkuilistli ika ome notlahtolwan. Nawatl tlen Sierra Negra iwan Zongolica iwan pinotlahtol. MIBI 1. Amatlaximachtli powalistli. Libro de lecturas. México: INEA: 38-39.*

Bixtyo k'iñ ya'bä oraj mi ikomoñ k'otyel jiñi troñel, li lak pi'äl ñoj nukbä iye'tyel mi ipäy ipi'älob tyi chumtyäl cha'añ mi imuch'k'iñob ibäj che'bajche' wiñikob yik'oty x-ixikob cha'añ mi isu'beñob jalajki mi kaja imelol yik'oty baki mi ikaja, mej mi imejlel tyi imalil lumaläl o tyi yambä ba' yomob majlel. Ma'añki ya'añob iñox-al jiñi x-ixikob jiño'äch mi icha'leñob troñel je'e.

Yañtyakbä meloñeltyak añbälojoñ kcha'añ wä'i jiñäch imelbeñtye ik'iñtyak jiñi lak ch'utyatyob. Mu'bä imuch'k'iñob ibäj cha'añ mi imejlel jiñi k'iñejeltyak jiño'äch yumulobtyak tyi klesia, che' bajche' jiñi preserente cha'anbä k'iñejeltyak yik'otyob iwiñikobtyak, ichä'äch je'e bajche' yañtyakbä troñeltyak mu'bä imejle tyi imali klumal, mu'bä imuch'k'iñob lak pi'älob jiño'äch jiñi x-e'tyelobtyak.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

10. xPeru' Páramo*

Narasyoñ mejikanaj

23

TSa' tyiliyoñ ilaj tyi Comala kome tsa' isu'beyoñob cha'añ wä'i chumul jiñä ktyaty, juñtyikilbä lak pi'äl ik'aba'bä xPeru' Páramo. TSa' isu'beyoñ kña' yik'oty joñoñ tsa' ksu'be cha'añ tyaloñäch ksajkañ jiñtyo che' tsa'ix chämi jiñi kña'. TSäts tsa' kmoch' ye'be ik'ä'b cha'añ iyejtyal cha'añ muk'äch ikaje kmel jiñä tsa'bä isu'beyon, jiñ che' wolityo ichämel yik'oty ajoñoñi tsa' ksu'be cha'añ muk'äch ikajel klu' mel jiñi ktyañ ta'bä ksu'be.

—Mach yomik mi akäye' ajula'tyañ —tsa' isu'beyoñ—. Che' ik'aba' bajche jiñi yik'oty che' bajche' iliyi. Mi klon ña'tyañ cha'añ weñ yom ikäñety.

* Rulfo, J. (1984). *Pedro Páramo*. México: FCE: 7 (Lecturas mexicanas, 50) (Fragmento).

CHe' jiñi ma'añix chuki tsa' mejli kmel, tsajach ksu'be cha'añ chä'äch mi ikajel kmele', che' cha'ya uxyajix tsa' ksu'be weñ wokol tsa mejli klok'e' jk'äb yik'oty wen tsuwañixbä ik'äb. Tsa'tyo mejli iñaxañ su'beñoñ icha'añ bajche' ili:

—Machmeku añ chuki mi ikaje ak'ajtyiñ. Xik'beñ mi yäk'eñety lak cha'añächbä. Jiñ jach mi ak'ajtyibeñ jiñi xik'bilächbä mi iyäk'eñoñ kome ma'añik tsa' iwis ak'eyoñ... TSa' ñajiyi icha'añoñlaj, kalo'bil, la' ityojbeñty tyi letsem.

—Che'äch mi ikajel kmele'i, kña'.

—TSa' kloñ ña'tyaj cha'añ ma'añik mi ikajel kmel jiñi ta'bä ksu'be. K'älätyo tyi wäle, che' jiñi, tsa' weñ kajiyon tyi ñajaltyak, tsa'meku kaji kweñ ña'tyañ bajche' yom mi ikajel kmele'tyak jiñi kñajal.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

11. CHukoch jiñi me' ka'bäl ixäjk'il ixulub*

Narasyoñ tlapaneka

Jump'ejbä k'iñ, añ a'bi junkojty me' tsa' abi ityajayob ibäj yik'oty junkojty ts'uñuñ. Jiñi me' weñ chañchantyi a'bi mi' imel ibäj tyi ikaj a'bi cha'añ weñ p'ip' a'bij yik'oty jiñ a'bij icha'añ tsa' isu'bej jiñi ts'uñuñ:

—Amiku ts'uñuñ, la' lak cha'leñ ajñel cha'añ mi laj k'el majki mi imäle'. Uxku jiñä mu'bä imäle', jiñäch meku weñ ñukbä ik'äjñi'bal mi' kajel. Muk'ix ktyoj ña'tyañ cha'añ ma'añik chu awe'tyel tyi ajñel. ¿CHukityo mi imejlel amel mi aña'tyañ che'bita' ya p'i'tyäletyi yik'oty che' tsa' ya wistyäletyi bajche' junpijty tyumuty?

—Weñäch, la' lak cha'leñ ajñel —che' tsa' ijak'bej jiñä xts'uñuñ ajiñä me'.

* Conaculta-DGCP. (1995). Por qué el venado tiene cuernos abiertos en ramas. En *Relatos tlapanecos. Ajngáa me'phaa*. México: Conaculta: 59. (Lenguas de México, 13).

CHe' jiñi tsa' tyejchi jiñä ajñel, jiñi me' lon ch'ixlaj woli tyi ajñel majlel, che' jiñi tsa' ik'oski iyok, tsa' xity yajli ju'bel tyi lum yik'oty tsa' ijats'ä ijol tyi lum, ixku ajiñä ixulu'bi tsa' ts'äjpi ochel tyi imal lum yikoty tsa' ixäk'a ibäj tyi cha'ts'ijtye jiñä ixulu'b ajiñi me'.

Jiñmeku cha'añ mi iyälob lak pi'älob awäleyi, jiñä me' chaxal tsa' käli jiñä ixulub k'äläl bajche' añ icha'añ wälej.

Añ cha'chajp chuki tsa' isätyä jiñi me': junchajplel ñaxañ tsa' isätya jiñi ajñel yik'oty icha'chajplel tsa' isätyä jiñi ixulub, kome tyi ñaxañ weñ bichiltyakach añ icha'añ, tyi ikaj cha'añ tsa' yajli tsa' xajtyi jiñi ixulu'b.

Xmoty ña'tyibaläl ty'añ cha'añ its'ijbuntyel:

Abad Carrasco

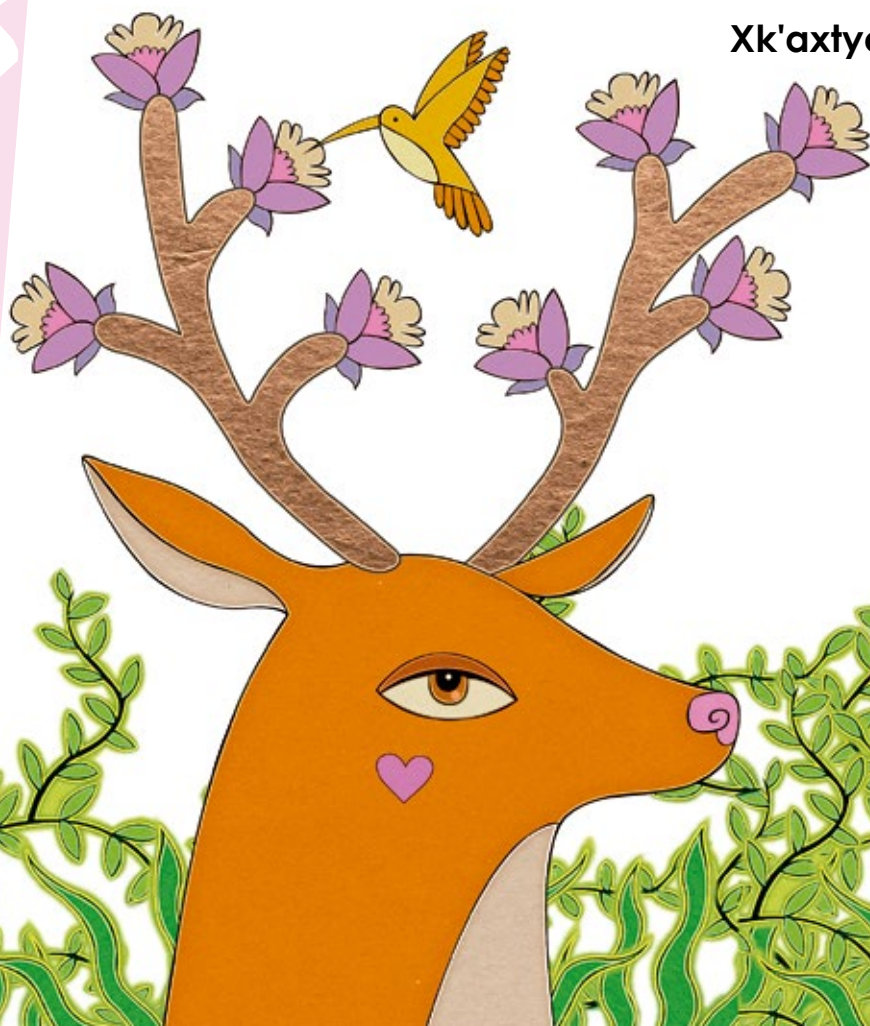
Xñusa ty'añ iña'tyabä:

Hipólito Bruno Flores

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolas Eusebio

Sánchez López

12. Jiñä xts'ijk yombä imel ibäj tyi ity'ojolbä xts'ijk*

Pabula ontüreña

Junp'ejbä k'iñ junkojty xts'ijk yom a'bi imel ibäj tyi weñ ty'ojolbä ibäk'tyal xts'ijk, tyi k'iñ tyi k'iñ mi iweñ-esañ ibäj.

TYi ñaxañ tsa' imäñä junk'ejl espeju ya'i baki mi iweñ tyul k'el ibäj cha'añ mi woliyäch ityaje' jiñi ity'ojolel ibäk'tyal wolibä isajkañ.

Añ ityajol mi ik'ele' ibäj cha'añ woli ityaje' majlel ity'ojlijib yik'oty añ k'iñ ma'añik, che'äch bajche' woli iyu'biñ ipusi'k'al tyi ipejtyele k'iñ yik'oty tyi oraj, k'älä jiñtyo che' tsa' k'ojyi ik'el ibäj tyi ilotyoy jiñi iyespeju tyi imal ikajoñ.

TSa' iloñ ña'tyaj jiñi xts'ijk cha'añ jiñ lak pi'älob yom mi iyälob bajche' yilal yik'oty iña'tyibalob, che' jiñi tsa' kaji iweñ xi'bañ ijol yik'oty tsa' kaji iläp weñbä ibujk yikoty tsa ijochoj cha'añ mi iña'tyañ mi muk'äch imejlel tyi su'bentyel yik'oty tyi käñol cha'añ mi jiñäch jiñi weñ ity'ojolbä ibäk'tyal xts'ijk.

Junp'ejbä k'iñ jiñi xts'ijk tsa' ik'elej lak pi'älob cha'añ jiñi mu'bä iweñ mulañob ik'el tyi ikuktyälel, jiñäch jiñi iya'tyak, jiñmeku cha'añ tsa' weñ kaji imel wutswutsñabä xämbal yik'oty tsa' kaji tyi tyijp'ejltyak cha'añ mi iweñ-esañ yik'oty mi ity'ojoltyesañ iya', mi iloñ ña'tyañ cha'añ tyi ipejtyelel lak pi'älob woli ijats'ob ik'ä'b.

* Monterroso, A. (1994). La rana que quería ser una rana auténtica. En *16 Cuentos latinoamericanos*. México: INCA-PEISA: 127.

K'älä che' tsa' kaji imele' jiñtyo che', tsa' kaji imele' chu'tyakax cha'añ mi imejlel iyäk' tyi käñol ibäj mi jiñäch jiñä weñ ity'ojolbä xts'ijk, tsa' iyäk'ä ibäj tyi jämbojts'el iya'tyak, ixku jiñi yaño'bä woli ik'uxob, yik'oty tsa' iñajtyi tyaja iyu'biñ ik'uxel ipusik'al baki tsa' iyäläyob cha'añ jiñi xts'ijk juñyaj weñäch, lajal bajche' muty.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

13. Jiñä sajka ijñamäl tyi wajali*

Kwentu chapaneke

29

Mi iyäjlel, che' jiñi, tyi wajali, poj ili siklo tsa'tyobä ujtyi tyi ñumel, jiñi xch'okob yik'oty ch'ityoñob ma'añik mi imejlelob ibajañ pejkañob ibäj bajche' awäleyi, mach wokolix, machkulabä, weñ ka'bäl e'tyel mi' melob cha'añ mi imejlel ipejkañob ibäj.

Mi añ juntyikil ch'ityoñ wolibä imulañ juntyikil xch'ok yik'oty mi iyom cha'añ mi ipi'leñ tyi ty'añ, mi imajlel its'ije' tyilel tyi matye'el junkujch weñbä si'; mi isajkañ majlel jiñä weñ tyikiñbä tye', muk'bä iweñ lejmel, weñ ty'uñulbä, imach che'ya ts'int's'intyäl; che'tyo mek'tyäl mi ikäche' tyilel yik'oty mi iju'bel majlel ikäye' ya'i tyi ityi' yotyoty jiñä xch'ok. Ya'i mi ikälel tyi pejtyel k'iñ jiñä si', mi tsa' ich'ämä ochel si' tyi imal yotyoty jiñä xch'ok, yom iyäl cha'añ yomäch, yik'oty muk'ix imejlel ipi'leñob ibäj. Jiñächbi jiñä isujmlel.

* Chino, J. E. (1991). El noviazgo antiguo. En *Cuéntanos lo que se cuenta*. (6ª. edición). México: Conafe: 48. (Literatura infantil).

Pe mi ma'añki tsa' ilotyoy ochel mi junts'ijtyik si' tyi imal iyotyoty jiñä xch'ok, jiñä ch'ityoñ mi imajlel icha' kuche' lok'el jiñä juñkujch si' yik'oty cha'añ mi ich'äme' majlel, tyi jujuñ otyoty, k'älältyo ba' mi ityaje' jiñä xch'ok meru weñ yombä yik'oty.

Yik'oty, che' mu'k'ix ilaja pejkañob ibäj, jiñä ch'ityoñ yom ikajel imel ixäk'tye'lel käjchil ibik' wakax yik'oty päk'oñi'bäl; ijiñäch yombä mi ipäs cha'añ mi yäjlel ke muk'äch imejlel imäk'lañ jiñi xch'ok.

Jiñä xch'ok mi ixijk'el imel yik'oty mi its'is junp'ej wexäl yik'oty junp'ej bujkäl, cha'añ mi ik'ejlel mi mukix imejlel imäk'lañ ja'el jiñi wiñik che' mi iñujpuñelob, ixku awäleyi jiñä xch'oktyakob mi iñujpuñelob imach yujilo'bik ich'äxol tyi k'uxol bu'ul.

Xmoty ña'tyibaläl ty'añ cha'añ its'ijbuntyel:

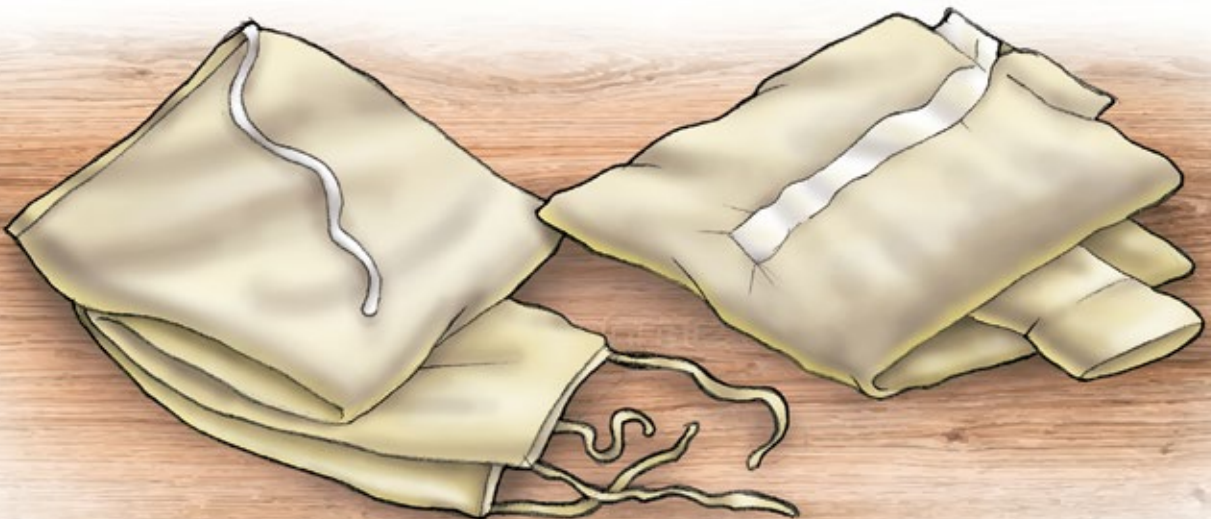
José Encarnación Chino Camacho

Xñusa ty'añ iña'tyabä:

Elia Alvarado Palomares

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

14. Jiñi kaxlañ yik'oty chäybä x-ixik*

Kwentu chapane ku

Añ junya juntyikil chäybä x-ixik chañ yik'oty tyam tsutse l ijol wolibä ityeñe lok'el tyi ja' ya' baki añ wäkp'ej metruj iyojilil. Pejtyelel tyi säk'ajel mi ilok'el tyi k'ixk'iñ tyi buchtyäl tyi ipam xajlel cha'añ mi ixi'bañ ijol weñ ity'ojol jaxbä. Añix lujump'ej ichak'al ija'bilel.

Añ me junmojty kaxlañob tsa' k'otiyob tyi ts'ämel ya' tyi kolen ja' Tulija', che'bä tsa' k'otiyob tsi' läpäyob jiñi yalä pislelob cha'añbä ñujxijel, jiñi juntyikil kaxlañ tsi' lotyo junp'ej xajlel weñ ity'ojoljaxbä ya' tyi ja' tsa' kaji icha' säklañ yambä. Tsi' xäñäj majlel pejtyelel jiñi kolem ja' che' jiñi tsi' ityaja weñ tyambä yik'oty weñ ik'yo'ch'anbä; tsi' ñopo ñumel ya' tyi yambä junwejl ityi' ja' ya'meku tsa' ityaja jiñi chäybä x-ixik woli ixi'bañ ijol buchul ya' tyi ipaty xajlel che'tyobä ty'axtyäli.

Che' jiñi, jiñä chäybä x-ixik tsa' kaji ipäy jiñi kaxlañ tsa' len sajtyi iña'tyi'bal; che' tyi jumuk' k'uñtye' k'uñtye' tsa' cha' kaji ich'ämben isujmlel pañmil jinjax a'bi woli yubin wolix ijaxuntyel iwuty. Jiñi chäybä x-ixik tsi' ipäyä majlel jo'p'ej k'iñ ya'i tyi ye'bal ja' k'äläl jiñtyo che' tsa' k'otiyob tyi mal ch'eñ, che' jiñi tsi' icha' lok'ojtyilel yik'oty tsi' iñolchoko tyi its'ejtyälel tyi ity'ejl; che' tsa' kaji tyi tyikwesäñtyel tsi'

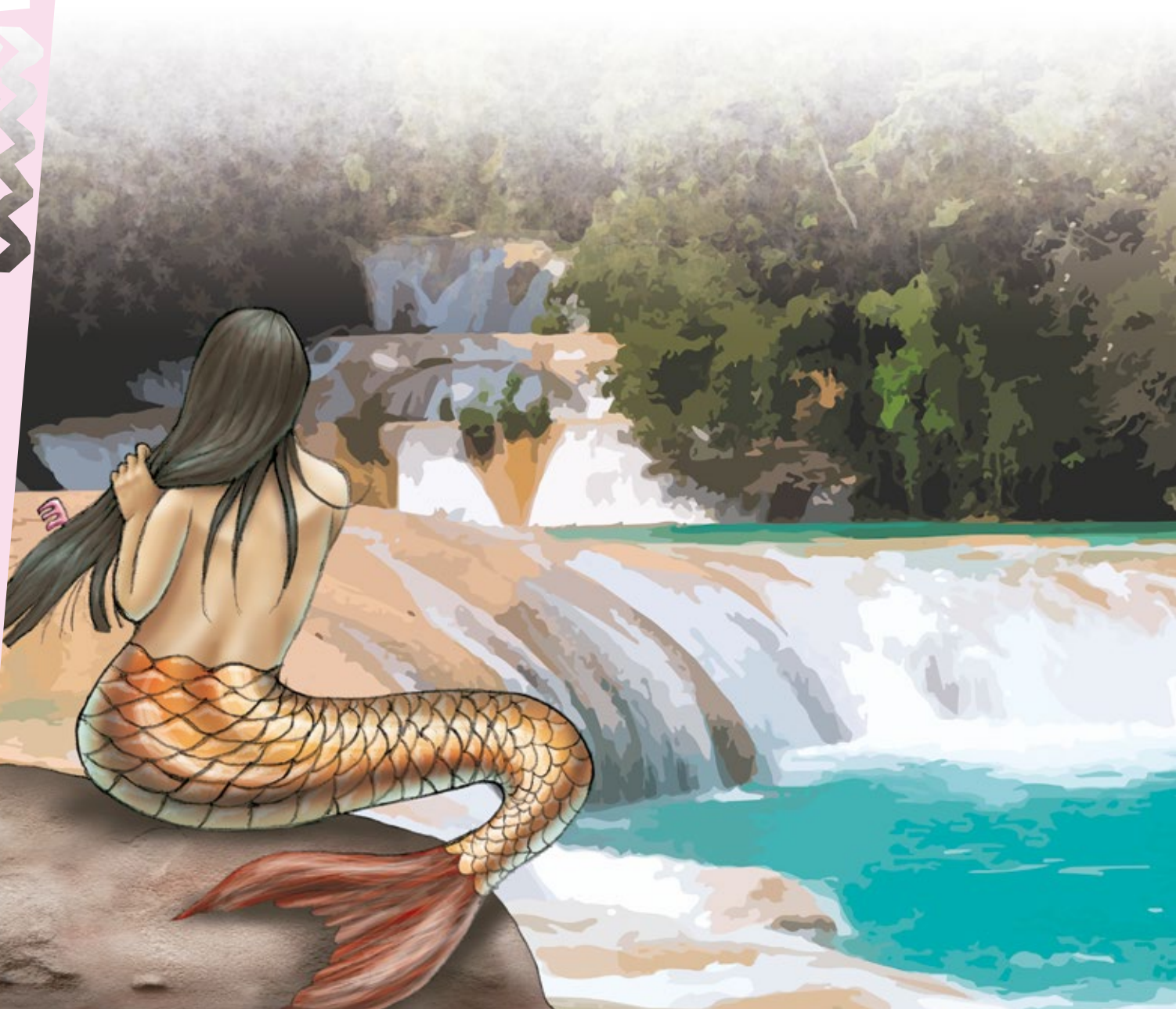
* López, D. (2001). El gringo y la sirena. En *Jiñi Bajlum Woli Yäl...*, Chiapas: Conaculta de Chiapas: 59. (Selección de cuentos choles. Biblioteca Popular de Chiapas).

ich'ämä ip'ätyälel ya'i meku tsa' icha' tyaja iña'tyi'bal. CHe' jiñi ili wiñik tsi' isäklaj jiñi ipi'älob tsa' kaji isubeñ chuki tsa' icha'le; jiñiyobi tsa' wa'ñäjch'iyob.

CHe' tsa' sujtyiyob majlel ya'i tyi Estarus Unirus tsi' ichajpayob iyak: tsa' ich'ämäyob majlel jojloch' chim tyi abyon, mi tsa' icha' k'eleyob jiñi chäybä x-ixik mi chukob yik'oty iliyi, cha'añ mi ipäyob majlel ya' tyi ilumal.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

15. Jiñi chuty wiñikob*

Kwentu chapaneke

CHe'ñak tyi imeloyob jiñi klesia, mi yälob tyi a'bäle tyi imeleyob yik'oty ka'bäl kixtyañujob. Käläxixbi wiñikob tyi puts'iyob majlel tyi matye'el, jiñiyob jiño'bi li maxob yik'oty x-ujchi'bob.

Yañtyako'bä ta'bi imeleyob iyotyoty tyi iye'bal jiñi klesia iya'bi tyi käleyo'i. Yalo' wiñiko'bi yik'oty säsäkbi ipislelob. Ijiño'ächbi jiñi CHuty wiñikob, chumulo'bi tyi matye'el ityi a'bälebi mi ilok'elob. Bixtyik mu'bi ik'otyelob tyi junp'ej otyoty imu'bi ich'ämo' majlel juñtyiki wäyälbä aläl imu'bi imajlel yäk'ob tyi yambä otyoty. CHe' mi ip'ixel jiñi iña' ma'añ mi ityaje' jiñi yalo'bil imi ilok'el isäklañ. CHe' jiñi mi ik'otyel yambä kixtyañuj imi isu'beñ: —Ya'añ jiñi awalo'bil tyi kotyoty, mach kña'tyala maxki tsajñi yäk' tyi a'bälel.

TYi bixtyik, che' ñup'ul jiñi otyoty, jiñi chuty wiñikob mi yochelob ima'añ mi isaj su'bo' ibäj, mach tsikil bajche' mi ijamo' iyochib. Jiñiyob mi yochelob tyi ba'ikachbä p'ajlel. Mi ilok'elob je'e tyi ibijlelob jiñi wiñikob mu'bä ilok'elob tyi xämbal tyi a'bälel.

CHe' ya' majlelob cha'tyikil kixtyañujob ma'añ mi ibä'ñañob jiñi chuty wiñikob. Mi' yälob mi juñtyiki wiñik mi ilok'el tyi xämbal tyi a'bälel imi ityaje' jiñi chuty wiñik, mu'bi ijats' yik'oty iyok imu'bi iyajlel.

* Muñoz, C. (2014). Los rubentes. En *Pekatzameram Kuyaymärampä. Unos cuentos de Francisco León Chiapas*. Chiapas. México: INALI: 48.

Saj pek'bi jiñi chuty wiñik ta'bi tyejchi ita'bi isu'be:
—¿Chukoch tyi achokoyoñ jatyety? —Jiñi wiñik ta'bi
ijak'be: —Cha'añ muñekajety, mach kixtyañujety —Ita'bi
isu'be jiñi chuty wiñik: —¿Bajche'ki mejl mi asu'beñoñ
muñekaj? Kuskuñta' lakbäj; mu'tyoku ak'el awilañ
—Yik'oty ta'bi ijak'ä jiñi wiñik: —¿Bajche'ki kuskuñlakbäj
mi awäl! —Ita'bi icha' choko. CHE' jiñi ta'bi tyejchi jiñi
chuty wiñik ita'bi ichok-ej juñjats' ik'äb tyi iñi' jiñi wiñik iya'bi
tyäts'äl tyi ikäyä. CHächbi ñoj p'ätyäl jiñi chuty wiñik.
Ka'bälo'bi chumulo'bä tyi iye'bal jiñi klesia. Yä'ächbi añob
jiñi iyotyoty.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

16. P'eñelo'bä ibäj ya'i tyi bijlel

Leyenta wichol

TYi juñsujtyel cha'tyikil tyatyäna'älob yik'otyob juñtyiki yalo'bil ya' majalob tyi xäñib yik'oty ikaru tyi *Tepic* k'älätyo *Tuxpan* iche' jiñi, k'otyelixbi muk'ob ba' chumulob tyi *ranchuj*, tyi junpejty tyuk'bij, ta'bi ilaja ja'ts'äyo' ibäj yik'oty juñkoj kolemb xäñib *tráiler*. TYi jiñi laja jats'oñel ta'bi lu' sajtyiyob tyi ipejtyele jiñi ip'elo'bä ibäj.

Ñumeñixbä k'iñpamil, juñtyikil *trailero* mu'bä tyi xämbal k'älä *Mazatlán* tyi jijli ba'añ jiñi tyuk'bij ba'añob uxtyikil kixtyañujob chonkolo'bä ik'ajtyiñob mi ipäjyelob majlel tyi *Tuxpan*. Jiñi wiñik tyi isu'beyob mi iletselob tyi jiñi *tráiler* jiñächbi mi ipäyo' majle. Ichächbi tyi imele, ta'bi ikäyäyob ya' tyi jiñi *ranchuj* añbä tyi *Tuxpan*.

CHe'ñak tyi k'otyiyob tyi jiñi *ranchuj* tyi ju'biyob li ip'eñelo'bä ibäji ili tyatyäli ta'bi isu'be jiñi *trailero*:

—Wokolix awälä kerañ, che' muk'ixki asujtyetyäle mu'tyo añumel wä'i tyi kotyoty, cha'añ mik majtyañ ak'eñety jump'ej cha'p'ej siruelaj, muk'jach ak'ajtyiñ maxki jiñi xSerafín Rojas imajchikach mej isu'beñety baki chumuloñ.

Li *trailero* tyi ijak'be tyi yijk'äleljachbi mi kaja iñumel ita'ix sujtyi majle k'älä tyi *Mazatlán*. TYi yijk'älel li *trailero* ta'bi ñumi tyi jiñi ranchuj, ta'bi jiji tyi ityi'bij ita'bi k'ajtyibe wiñikob chonkolo'bä tyi ty'añ, majchki jiñi x*Serafín Rojas* yik'oty maxki ipi'älob tyi chumtyäl.

Jiñi wiñikob ta'bi majliyob ich'ujlel ta'jachbi weñ kaji ik'elob ibäj, che'jiñi ta'bi ijak'äyob ke jiñi xchumtyälob ta'ixbi sajtyiyob tyi juñja'bil tyi jump'ej wokolel, chächbi ts'itya' itsikol. Li xñijkaj karo che'ñak tyi yu'bi chonkolbä isu'beñtyel, machbi sumuk pamil tyi' saj u'bi, ita'bi ijak'ä: —¡Mach yoke melelixbä! A'bijaxyota tyik päyotyäle wä'i, ibäyjejembi tyi letsi tyi jiñi *tráiler* ita'ixbi majli.

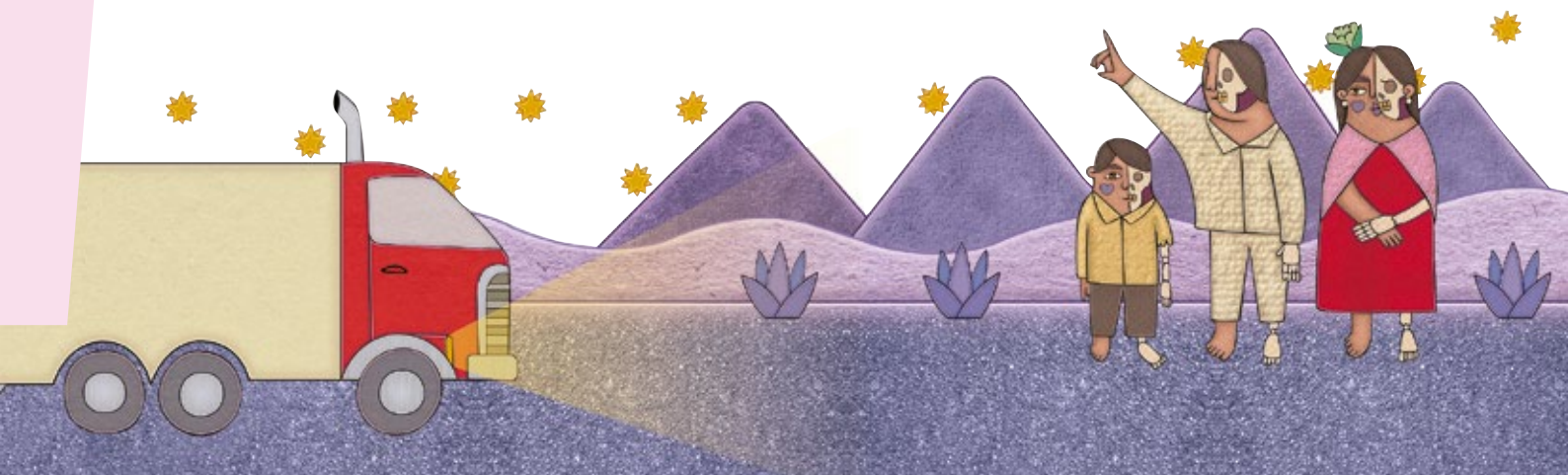
Li kixtyañujob mu'bi yälob ke ya'bä oraj ba' mi itsäñsäñtye la ch'ätyaty, mu'bi ipäsob ibäj jiñi p'eñelob ya'i tyi tyuk'bij, imu'bi ik'ajtyibeño jiñi *traileros* cha'añ mi ipäyob majlel tyi' ranchuj.

Xmoty ña'tyibaläl ty'añ cha'añ its'ijbuntyel:

Ausencia De La Cruz González

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

17. Jiñachbi imachity muk' tyi troñel*

Kwentu chapane ku

37

Wajali, tyi ñoj wajali, ma'añbi jiñi lak ch'utyaty k'iñ, ma'anbi je'e lak ch'ujña' uw. Machbi ña'tyibil mi añ ek'tyak. CHe'jiñi säsäkbi li mulawil ich'ujbibi k'eljel anke ma'añ jiñi lak ch'utyaty k'iñ. CHäch bajche' wa'li, che'tyi a'bäleltyak che' ma'añ lak ch'ujña' uw ityokal ñoj päytsikil iñoj weñ ch'ujbil xämbal ketyi k'iñil. Ichächbi yila pejtyelel jiñi mulawil.

CHe'ñak jiñi wiñik ma'añ muk' tyi troñel, mi ilok'el, tyi matye'el imi ilok'beñ iyej jiñi machity imuk'ix imajle iyäk'. Jiñachbi imachity muk' tyi troñel. TSikibi ch'ejlaw, che'bi bajche' mi iju'sañob jiñi matye'el, tye'tyak yik'oty ak'tyak. lbajñebi mi imel jiñi machity.

Li wiñiki muk'bi imajlel tyi tyots'tyäl tyi k'aj-øj, ima'añbi muk' tyi troñel, jiñachbi jiñi machity muk' tyi troñel k'älätyobi mi ijilel iyej.

CHe' mi ijile iyej jiñi machity li wiñiki mu'bi ityejche imu'bi icha' lok'beñ iyej tyi tyuñ iyächbi mi icha' käyi.

TYi junp'ej k'iñ ta'bi yälä jiñi ixik: —Mi kaja kmajlel jk'el bajche' muk' tyi troñel jiñi kñox-al—. Ita'bi majli tyi matye'el jiñi ixik, che'ñak tyi k'otyti ta'bi yilä jiñi iñox-al iweñ wäyäbi tyi iye'bal kolem tye'. Ixiki weñ ñajtyobi tyi yu'bi ch'ejlaw tyi troñel jiñi machityi, ta'bi majli ik'el. CHe'ñak jiñi x-ixik tyi

* Muñoz, C. (2014). Sólo su machete trabaja. En *Pekatzameram Kuyaymärapä. Unos cuentos de Francisco León Chiapas*. México. Chiapas: INALI: 30.

yilä li machity ta'bi asiya ita'ixbi ikäyä troñel. Li ixiki che' ta'ix yilä bajche' tyi ujtyi, ta'bi ibä'ñä iweñ ajñelbi tyi majli tyi yotyoty.

CHe' ochemix k'iñ ta'ixbi tyejchi jiñi wiñik iweñ ñäch'älbi pamil. Ta'bi tyejchi ita'bi majli ik'el imachity, ta'bi ilok'be iyej ima'ixbi ba' oraj tyi cha' kaji tyi troñel. CHe'jiñi li wiñiki ta'bi kaji tyi troñel. Yik'otyixbi ik'äb tyi kaji iñijkañ jiñi machity iyik'otybi juñts'ity ixujk'äb mi yäk'eñ ip'ätyälel. CHächbi bajche' tyi ujtyi tyi imulbi jiñi x-ixik. CHe'ñaktyo weñ säsäk jiñi pamil iche'ñak moxyo ba'añ jiñi lak ch'utyaty k'iñ.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

18. Jiñi cha'pejtyel ñajbtyak*

Kwentu eskoses

39

Añ cha'pejtyel ñajbtyak ya'i tyi *Palestina*. Jumpejty ñoj tsäwañbä ikäläxixbä ichäyilel, ilekaxtyakbä matye'el mi iweñ ch'älbeñ ityi'tyak, ixektyak jiñi tye'etyak mi iweñ kits' majlel ibäj tyi ipam, yik'oty mi ibetyam-isañ ibäj jiñi iwi'tyak cha'añ mi ijap jiñi weñ uts'atybä iya'lel, yik'oty je'e ba'añ jiñi koleman a'bañ, muk'ob tyi alas jiñi alälob.

Jiñi koleman ja' ik'ababä *Jordán* mi imele' cha'añ jiñi ñajb weñ ilekaxbä ajñib ya' ba'añ bujtyältyak ba' lu' päytsikil pamil, li wiñikob mi imelob yotyotyak ya'i tyi iläk'älel, yik'oty imety jiñi xmatyemutyak, yik'oty ipejtyele je'e chuki chumultyak ya'i ñoj wenbi ajñe mi iyu'biñob.

Jiñi koleman ja' ik'ababä *Jordán* bebemajlem k'älätyo tyi eñtyälel, ba'añ yambä ñajb. Wä'i ma'añ xchumtyälel, imach sajtsikil isub ibäj yopotye'tyak, ik'ay xmatyemutyak, itse'ñaltyak alälob je'e. Jiñi x-xämbalobtyak yambä pamil mi iyajkañ ich'ämob, ch'añjach mi se'yomo ñumel mi k'axtyañob. Iyik'lel li ja'i ñoj tyuwbi imachbi sajch'äjbi tyi sik'ol, yik'otybi mach saklik juñtyiki wiñik, bälmatye'eltyak, ixmatye'mutyak mi isaj japob.

* Barton, B. (1994) Los dos mares. En Rojas, E. (Compilador y Parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas*. Antología I. (2a. edición). México: Editer: 212.

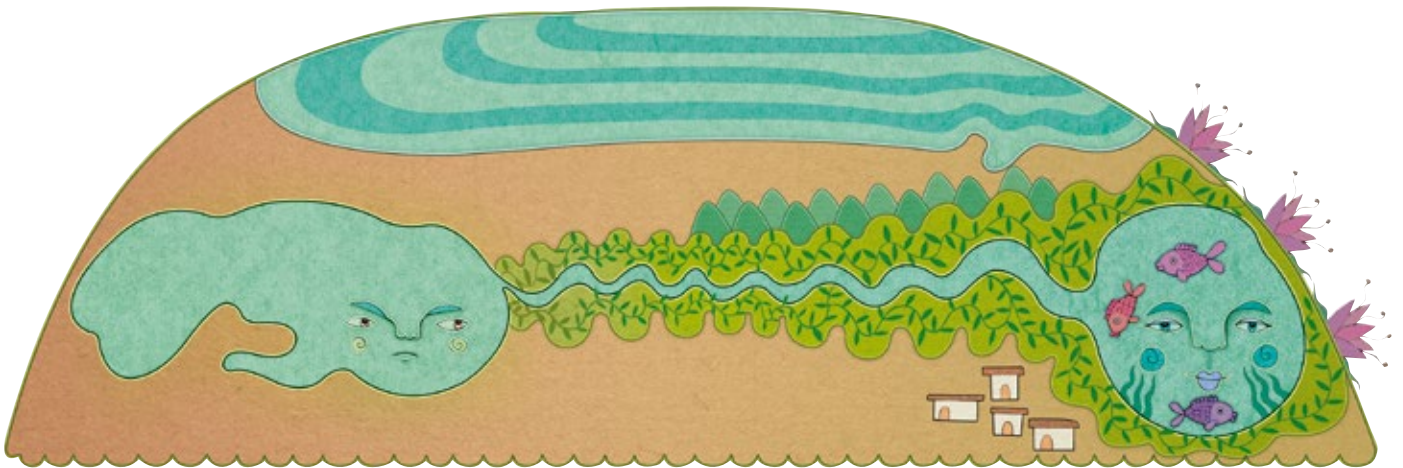
¿Bakibä mach ilajalel tyi jiñi lajal año'bä ñajbtyak?
Mach jiñ kolel ja' ik'aba'bä *Jordan*. Jiñi mi ich'am majlel
juñsujm ja' tyi' cha'pejtyel. Imach jiñ ilumil ba'añob, imach
je'e imatye'elel mu'bä ijoyñup'o. Li machbä ilajalel jiñäch
bajche': jiñi ñajb anbä tyi *Galilea* mi ich'am jiñi ja' ima'añ
mi ich'am käjtyäl; tyi Jujuñty'uj mu'bä ich'am, mi yäk' lok'el
yañ.

CHe' mi iñik'i ajk'el yik'oty che' mi ich'äjmel lajal lajalbi
yu'bi.

Jiñi yambä ñajb ñoj mañajbi, mu'bi iloty jiñi ja' mu'bä ich'am imachbi sajom iyäk'. Ma'añbi isajlik juñty'uj mu'bä yäk' lok'el, ya'bi mi ilu' käytyäl. Jiñi ñajb añbä tyi *Galilea* mu'bi yäk' lok'el ija'lel iweñ kuxuibi. Jiñi yambä ñajb ma'añbi mi isaj ak' lok'el ya'lel. Mi isu'beñtyel sajtyemixbä ñajb.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

19. Jiñi x-uch yik'oty jiñi matye'ts'i'*

Kwentu tyilembä tyi Kerero

Añbi juñsujtyel juñkojty xmatye'ts'i', ta'bi ityaja juñkojty x-uch iye'wa'lisañ juñwox tyuñ. Li matye' ts'i' ta'bi iläk'ä ibäj ita'bi ik'ajtyibe:

—ǵCHuki chonkolbä aye'wa'lisañi, x-uch?

Ta'bi ijak'ä jiñi x-uch:

—CHonkoloñ kye'wa'ilisañ junwox tyuñ, ta'kij jkoloj mi isäty ibäj jiñi mulawil.

Ta'bi ik'ajtyibe jiñi matye'ts'i':

—ǵIma'añ mi abo'yel achukwa'lisañ jiñi tyuñi?

—Mäk'äch, bo'yemoñixta' —che'bi tyi ijak'ä jiñi x-uch.

CHe' jiñi li matye'ts'i', weñ utsatybi ipusik'al, tyi isu'be mu'bi ikotyañ ya'i ta'bi icha' su'be:

—Joñoñ mi jkaja kchukwa'lisan jiñi tyuñi cha'añ ma'añ mi isäty ibäj jiñi mulawil, machki che'i, mi kaja ksätylakbäj jatyety yik'oty joñoñ; awomki kuku säklañtyälel uch'el, joñoñ wä'i mi kpijtyañety.

Li x-uchi weñ ijak'äbi xik'ol tä'ächibi majli isäklañ li uch'eli, peru ta'bi weñ jali ima'añbi mi imejlel tyi sujtyel.

* Román, R. (Compiladora). (2007). El tlacuache y el coyote. En *Antología de cuentos indígenas de Guerrero*. México: Conaculta-DGCP: 49-50.

—CHä'chix mi isäty ibäj li mulawili mij kaja jkol ili tyuñi.

Li matye'ts'i' ta'bi ikolo li woxtyuñi ita'bi majli isäklañ li x-uchi. Ta'bi ityaja tyi weñ uch'el ba'añ jiñi nopaltyaki iweñ k'uxbeñ iwuty ita'bi isu'be:

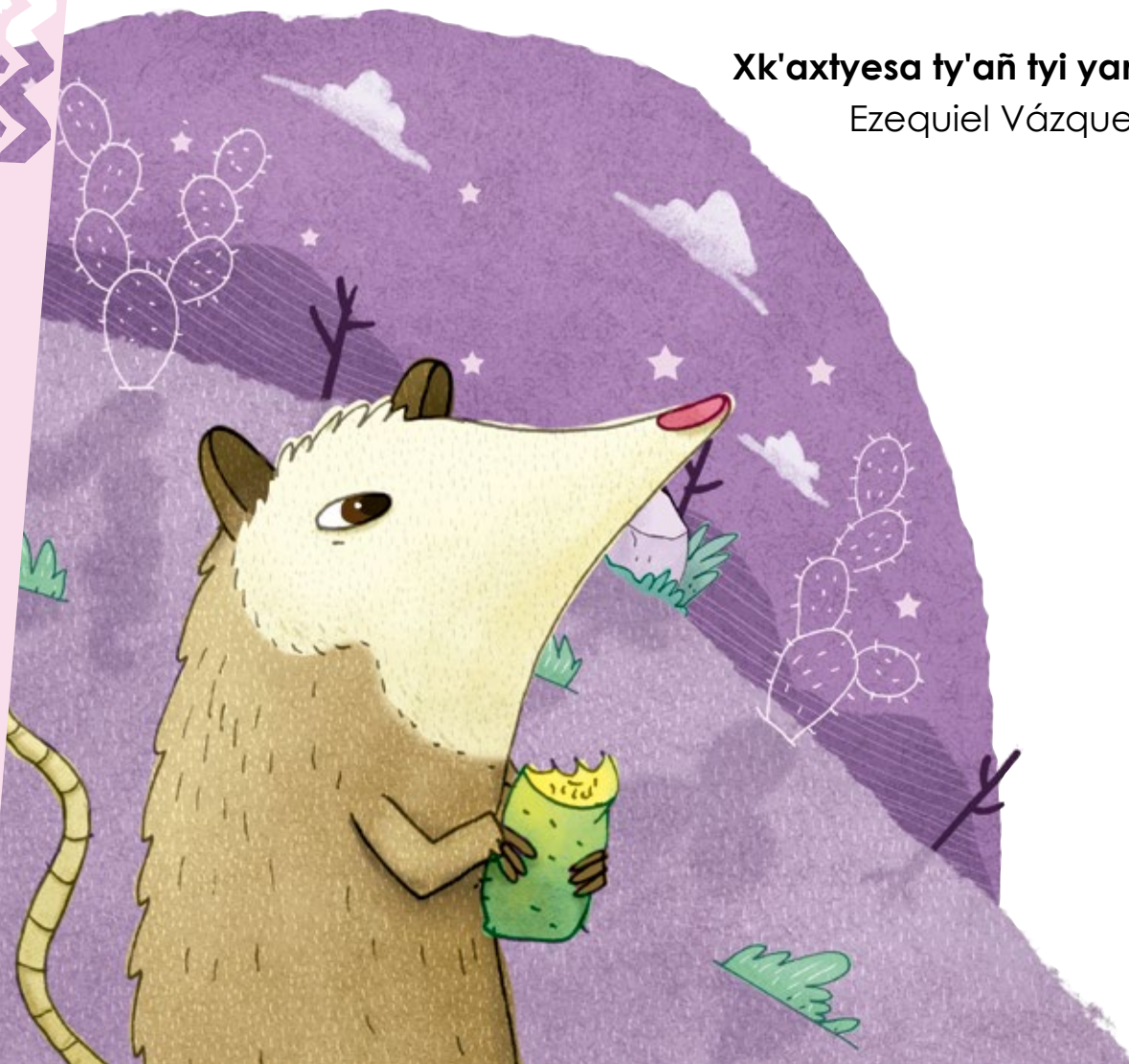
—¡Jatyety tyi alotyioñ, tyi asu'boñ kemi kaja acha' sujtye tyäle ima'añ tyi tyäliyyety, wa'liyi mi kaja atyojbeñoñ!

—¿CHuki tyi awälä? —tyi ijak'ä li x-uchi—. Mach mich'akety, xmatye'ts'i', tyi tyäliyoñ jk'uxe' k'äñixbä iwuty jiñi ñopaltyaki.

Li x-uchi ta'bi isu'be ik'ux junpijty jiñi iwuty nopal ili matye'ts'i' ta'bi ik'uxu, ñoj sumukbi tyi yu'bi ita'bi icha' k'ajtyibe yañ, weñ ch'oktyobi ta'bä yäk'e iweñ añbi ich'ixaltyak; ixbiku che'ñak jiñi matye'ts'i' tyi ik'uxu ta'bi ilowo ibäj iya'bi tyi tyots' xityikäyli.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

20. Bajche'tyak ipejkäñtyel yos*

Kwentu tyi Jalisku

Ambi juñtyikil wiñik weñ ñämälbä tyi majlel tyi junpejty lumal.

TYi ipejtyelebi k'iñ mi iñumel tyi junp'ej ch'äyembä bij i-ambi junp'ej otyoty ba'añ junkojty ts'i' weñ simaroñbä. Che'jiñi che' mi iweñ ñumel jiñi wiñik ya'i, jiñi ts'i' mu'bi ik'ux.

Li wiñiki ma'ixbi mi isajña'tyañ chuki mi imel ita'bi maji tyi klesia ita'bi ilu' su'be jiñi tyalaj chuki mi icha'añ:

—Ñäch'tyañoñ, tyaty, joñon chumuloñ ixtyi ichañle majlel tyi jiñi ranchuj, i-aña'tyax yu'bi ke cha'añ mi lak majlel ya'i ya'jach mi lak juñsajñume ya'i tyi jiñi ch'äyem bij. Wenu, añ junp'ej otyoty añbä its'i' weñ simaroñbä. Ba' mi ityäle alas tyi ipejtyele k'iñ mi ik'uxoñ. Mach kchäk kuchux, tyaty, tyi tyäliyoñ jk'elety cha'añ mi asu'beñoñ chuki mik mele' cha'añ ma'ix mi ichäk tyä'lañoñ.

Li tyalaj tyi icha'le ixumbapensal, ya'i tyi ijumuk'lel, tyi isu'be:

—K'eleku, kalo'bil, mi kaja apejkañ lak ch'utyaty ya'bä orajtyak mi añumel ya'i.

Jiñi wiñik, ñoj mañajbi imachbi isaj ñik'i ña'tya, tä'ächbi ich'ujbi ita'ixbi lok'i tyi jiñi klesia.

TYi majli, tyi imäñä imäñoñel ita'ix icha'le xämba majlel tyi iranchuj.

* Conafe. (1992). Los Cremos. En *Así cuentan y juegan en los Altos de Jalisco*. (6ª. Edición). México: Conafe: 34-35. (Literatura infantil).

CHe'ñak chonkolix ityech yochel ya'i tyi ch'äyjem bij ta'bi ityeche ipejkañ lak ch'utyaty. Ma'ixbi tyi yujtyisä jiñi ñaxañ pejkaj yos che'ñak jiñi ts'i' tyi ijäpchok-e ibäj ita'bi ik'uxu. Ichächbi lu' lojweñ tyi majli tyi yotyoty li wiñiki.

TYi yijk'älel, li wiñiki tä'ächbi cha'ñumi ya'i tyi chuty ch'äyembä bij. CHonkolbi ipejkañ majle yuxp'ejlel pejkaj yos yik'oty ipusik'al, che'jiñi ta'bi ityaja majlel li ts'i'i ita'bi ik'uxu. Ta'bi weñ mejli ikotyañ ibäj, ita'ixbi ikolo ibäj ta'bi majli tyi ajñel tyi klesia. CHe'ñak tyi k'oty, ta'bi icha' weñ su'be jiñi tyalal:

—¡Uuj!, tyalalito, mach sajweñ jiñi atyumbiyaj. Mik su'beñety tyi ñimuyoñ ya'i tyi ch'äyembä bij, itä'äch kweñ sowra pejkä lak ch'utyaty, ili ts'i'i mäk'äch ibe k'uxoñ.

—¡Um, kalo'bil! mäk'äch apejkañ lak ch'utyak, peru che' bajche' mi apejkañ mi ajäp chok-eñ juñwox o cha'wox tyuñ.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

21. Jiñä leyenta iñich liryu yik'oty junbujts rosa*

Leyenta purepechaj

x-Erentyira jiñäch juñtyikil xch'ok weñ ityojol ch'oyol tyi purepecha weñ tyam itsutsel ijol yik'oty weñ i'ik', weñ ch'o'ch'ok yik'oty weñ säsäk ibäkel iyej, che' ja'el ñoj tse'tse'ña mi imel ibäj. Che' mi ixäñe' uts'atyax mi iñijkañ ibäj. Che' woli ixäñe' ñumel tyi bij weñ ity'ojol mi imel ibäj. Woli a'bi imulañ juntyikil ch'ityoñ-wiñik ik'aba' xCuantli, ch'oyol tyi jump'ejty tyejklum ik'aba' Temaskaltepek. xCuantli woliyäch a'bi ik'uxbiñ jiñi weñ ityojorbä x-Erentyira yik'oty tsa'ix a'bi ipejkayob ibäj tyi ibajñelil cha'añ muk'ix ipäyo'b ibäj, woli a'bi imel jump'ej iyotyoty ya'i tyi ilumal yik'oty weñ kolem a'bi mi imel ipäk'äb tyi ilum tsa'bä imäñä tyi ibu'lichlel iye'tyel che' tsi' cha'le e'tyel.

Ya'i tyi pañchañ, jiñi yos x-Apatzi tsa'a'bi kaji tyi mich'ajel cha'añ woli ik'uxbiñ yik'oty yom a'bi ipi'leñ ja'el jiñi weñ ity'ojorbä xch'ok. X-Apatzi tsa' isu'be xTikatame, irey kutsamala, la' itsäñsañ jiñi x-Erentyira cha'añ weñ ñuk mi ik'ejlel, cha'añ mi iñusañ iwo'lel ili sojkeñjol. xTikatame tsa'äch kaji ichujbi'beñ ity'añ jiñä weñ p'ätyälbä yos, che' mi ma'añik tsa' ch'ujbe'biñtyi mu'a'bij imejlel iyäk' bā'bā'k'eñbā k'am-äjel o mi ityejchel kera yik'otyo' yambä läk'älbä tyejklum.

Che' samix tyi tsäñsäñtyel, x-Erentyira tsa' icha'le soñ machbä kãñbilik icha'añ jiñbä k'iñ jiñi lak pi'älob, tsa'bä k'otiyob ik'el ili seremoña mu'bä ikajel tyi ujtyel. Che' woli tyi soñ ili xch'ok weñ u'ts'atyax a'bi woli iñijkañ ibäj tyi

* Editores Mexicanos Unidos (Recopiladores). (2005). La leyenda del lirio y el rosal. En *Leyendas de los antiguos mexicanos*. México: Editores Mexicanos Unidos: 75-77.

ipejtyelel ikuktyal tsa' a'bi ñijka'beñtyiyob ipusik'al jiñä lak pi'älob, tsa' ichokbeyobtyak ñichim yik'oty tsa' ipülbeyob insenso cha'añ mi isu'beñob wokolix iyälä jiñi xch'ok mu'bä ikajel iyäk' ibäj tyi tsäñsäñtyel.

x-Erentyira tsa' tsäñsäñtyi. X-Apatzi tyijikñaj a'bi tsa' käli. Kome jiñi ity'ojolbä xch'ok tsa' iyäk'äj ibäj tyi tsäñsäñtyel tyi ikaj.

xCuautli ch'ap'ej ak'bal tsa' icha'le u'k'el ya'i baki añ ibäk'tyal ipi'äl, tsa' iweñ ts'u'ts'u. TYi iyuxp'ejlel k'iñ, jiñi lak pi'älob tsa' majliyob ik'el pam xajlel baki mi iyujtyel tsänsaya cha'añ mi imukbeñob ibäk'tyal jiñi xch'ok, tsa' ik'eleyob cha'añ ya'a'bi tsa pasilok'el juñtyejk inich liryu ya'i tyi iyojlil junbujs rosas. jiñ a'bi iyejtyal ich'ujlelob tsa' ikäyäyob jiñi xCuautli yik'oty x-Erentyira.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

22. Jiñi x-CHil yik'oty sajtyembä xña' kawayu'*

Kwentu tyi Jalisku

47

TYi ixäkel junpejtyel lum añbi juntyikil alo' muk'bä isu'beñtyel xCHil. Yä'ächbi tyi koli ima'añbi yambä ip'eñelob ke iña'. Ñoj yombi ik'el jiñi iyum iweñ lajalbi ipensal yik'oty, pe machbi sajweñ mi ityoje' tyi itroñel. Li xCHil machbi saj jasäl ityak'iñi ibeyomtyobi cha'añ mi imejlel imel ichä'bäyestyak. Jiñbi cha'añ tyi ipensali iñik'i mel.

Li iyumi kä'añbi icha'añ juñkojty xña' kawayu'. Jiñi aläk'äl jiñächbi ñoj yombä ik'el ijiñächbi weñ kãñityäbilbä ya'ba'añ yotyoty kawayu'tyak.

TYi junsujtyel a'bälel jiñi ajCHil tyi ilok'o tyi yotyoty jiñi xña' kawayu'. Tyi ipäyä majlel tyi matye'el, tyi juñsujm ajñik'i kãñäbä icha'añ, ityi imuku ya'ba' ma'añ majch isaj tyaja.

TYi isäk'añlel tyi yambä k'iñ, che'ñak tyi ña'tyãñtyi kema ma'añ tsikil jiñi aläk'äl, jiñi yumäl tyi weñ ch'äyemi ipusik'al. Li xCHil, weñ lu'pensabilix icha'añ, tyi iläk'ä ibäy cha'añ ipejkañ.

—Ñäch'tyañoñku, kyum —tyi isu'be—, ¿bajche' mi atyojoñ cha'añ mi ksäklañ ba'añ jiñi aña' kawayu'? Kome joñoñ mik meru säk nik'i ña'tyañ, ¿aña'tyaba?

—K'eleku, muk'ki atyaj jiñi kña' kawayu', mi kaja käk'eñety yoke amajtyañ tyak'iñ.

* Conafe. (1992). Grillo y la yegua perdida. En *Así cuentan y juegan en los Altos de Jalisco*. (6ª. edición). México: Conafe: 38-39. (Literatura infantil).

—Muk'tyoku kaja ak'el bajche' mi kaja ktyaje'.

Li yumul yik'oty jiñi x-CHil ta'bi yäk'eyob ibuchlib junkojty cha'kojty kawayu' ita'bi majliyob tyi matye'el isäklañ jiñi xña' kawayu'. Li xCHil ta'bi iweñ mele ibäj che' bajche' asiyemi, weñ sutyukñabi cha'añ ma'añ mi iña'tyãntyel. CHä'ächbi tyi ñumi bajche' jiñi tyi ipejtyele k'iñ. Ityi ñoj yoch-añixbi k'iñ, li yumuli ta'bi isu'be:

—Yombä muk'ix sujtyela majle tyi la kotyoty, xCHil. Mach ksajtyajaxla.

—Ma'añ, kyum, ts'itya' pijtyañtyo. Mik ts'itya' sik'beñtyak ñumel iyok ke ujtye iñumel. Ma'añ ñoj ñajty añoñla baki añ jiñi xña' kawayu'.

Ichäachku bajche' jiñi, kome jiñi iña'tyax baki añ, tyi ijumuk'leljach tyi ityajayo'.

—¡Ñoj weñetybeki añik'i ña'tyañ! ¡Yoke xña'tyayajety! —tyi isu'be jiñi iyum.

Ya'i tyi jiñi ranchuj tyi yäk'e jiñi imajtyañ tyak'iñ ta'bä isu'be iche' jiñi ñojyomixbi iweñ k'ele'.

23. Ikuktyälel pañumil*

Narasyoñ raramuri

49

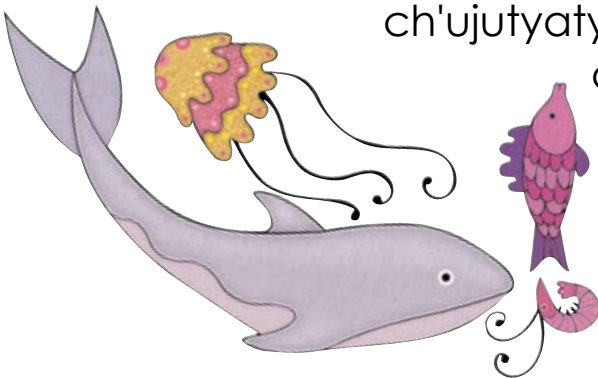
Mi iyälob jiñi tatuchälob, jiñi iñojtye'elob yujilob a'bi jump'ej oño'tyañ weñ ñoxixbä, ñoj weñ ñoxixbä tsa' majli tyi ajlel yik'otyob jiñi ñaxambä wiñikob, ixku ili lak pi'älob tsa' iña'tyayob chukoch jiñi ich'ujutyatyob che' tsa' iyälä: jiñäch ili ñaxambä tsa'bä iyu'biyob.

TYi ñaxañ ma'añik majki yujil bajche' yilal ikuktyälel jiñä lum mi jiñäk jiñä panchañ yujil bajche chukbil kälel. Jiñi ñaxambä lak pi'älob tsa'bä chumliyob ila tyi lum ma'añik tsa' mejli iyälob bajche' añ ili lum. Anke mi ilon tyulk'el baki jaxäl mi ijilel jiñä pañumil, mach yujilik bajche' chukul kälem jiñä pañchañ. Tsa' a'bi ikomo ña'tyayob cha'añ mi iyajkañob jiñä weñ ch'ejlo'bä yik'oty weñ muk'obä tyi xämbal ñumel wiñik cha'añ mi imejlel iña'tyañob bajche' añ isujmlel pañumil.

CHe' tsa' k'otiyob jiñi weñ p'ätyälob lak pi'älob ya'i tyi ityi' lum tsa' ityajayob jiñi yanbä jumpejty xchumtyälob, ixku iliyob mach yujilo'bik ja'el mi añ yambä lak pi'älob tyi yambä juñwejl pañumil, mi yujilo'bik mi añ lak ch'ujutyaty. Mach a'bi iwentyaajo'bik mi añ

o mi ma'añik iyumob, chejach a'bi tyo'o añob.

Jiñä lak pi'älob woliyo'bä tyi xämbal tsa' ikomo ña'tyayob mi muk'tyo iche'leñob majlel xämbal,

* Navarrete, F. (Coordinador). (1995). La forma del mundo. En *Hijos de la Primavera*. Colombia: FCE: 28-29. (Vida y palabra de los indios de América, 1).

tša'äch iwera cha'leyob majlel xämbal yik'oty tša' iyu'biyob ity'añ jiñi ich'ujutyatyob. Ya'i tša' su'beñtyiyob cha'añ mach yomik mi ichäñ ñajty-esañob majlel ibäj.

Tša' ik'ajtyibeyob chuki añ ya'i yik'oty chukoch ma'añik mi chäñ mejlelob tyi majlel. Jiñä ity'añ ich'ujutyatyob tša' ijak'ä cha'añ ma'añix chuki añ, kojach mi ikajel ityajob jiñi tsukutyak'iñ wolibä imäktyañkälel jiñi panchañ cha'añ ma'añik mi iyajlel. Yik'oty tša' su'bentyiyob cha'añ jiñi lum seles a'bi bajche' junk'ej waj o bajche jump'ej lajtye', ixku a'bi jiñä panchañ lajal a'bi bajche' jiñi lejcheñpaty yäx-elañbä its'ijbal iyopol chukulbä icha'añ tsukutyak'iñ. Tša' weñ su'bentyiyob mi tša' a'bi mejliyob tyi k'otyel ya'i ba'añ jiñä iyoyelel lejchempaty mu'a'bi imejlelob tyi letsel cha'añ a'bi mi imejlel tyi k'otyel baki añ jiñi ch'ujutyatyäl, cha'añjachku ma'añix mi ichäñ mejlelob tyi sujtyeltyilel tyi lum.

Jiñäch tša'bä iyälä ich'ujutyatyob, che' tša' iyäläyob che' tša' sujtyiyob jiñä ñaxamobä *tarahumaras* yik'oty che' tša icha' su'beyon iyalobil yik'oty yalobilob yalobil.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

24. Jiñi Pionbashúve*

Kwentu chapaneke

51

TYi jump'ej k'iñ ta'bi ju'bi tyi bolkañ tyi ili lumal juñtyiki x-ixik weñ ilekaxbä iñoj weñbi ipislel. Iweñ tyäp'älbi yik'oty ich'äjli ibik' che'bibä puyi iyoke weñ kuxubä k'äñchojtyakbi. Machbi wä' chumul wä'i ima'añbi majch isaj kãñä. TYi k'oty ya'i tyi imali preserensya ikäläxixbi itsäkleñtyel tyi kixtyañujob ta'bä lok'i ik'elob. Ita'bi isu'be x-e'tyelob ityi ipejtyele jiñi kixtyañujob keñoj añbi ityak'iñ iyombi käytyäl tyi ili lumal, iyombi ñujpuñel yik'oty majchki yom iyomki je'e maxki jiñi yombä ityaj. Tyi ipejtyele jiñi kixtyañujob mi ibä'ñañob jiñi x-ixik, kome tyäp'äbi yik'oty kuxulbä k'äñchojtyak tyi ibik'. CHächbi tyi isu'beyob.

Ita'bi ijak'beyob je'e mi añki majchki yom ñujpuñel yik'oty, mu'bi ichok jiñi ik'äñchojtyak, che'jiñi li wiñiko'i ta'bi isu'beyob kemi ilok'e majlel tyi jiñi lumal.

Li ixiki tächbi ijak'ä lok'el majlel ita'bi isu'beyob kemi kaja ikäy jiñi ikuch ita'bi isu'beyob kemoxtyoba'añ mi ijamo' jiñtyobi mi iñumel ichämp'ejlel k'iñ. Li xlumalo'i weñ majlemo'bi ich'ujlel ikäläxixbi ibäk'eñob.

Li x-ixiki ta'bi majli tyi ibijlel *Kopainalá* ili xlumalo'i ta'bi yiläyob letsemajlel tyi bujtyul. Ili kixtyañujo'bi yixtyobi be much'kibilo' ibäj tyi ityi' imali jiñi preserensya ima'ixbi tyi isaj pijtyäyob ibäj cha'añ ik'elob chuki añ tyi imali jiñi kuchul. Ita'ixbi ityikiyob. Ta'jaxyobi ikoloyob ijunkojbi alak'äl tyi sujtyi, ik'aba'bä *kopóno* che'bi yila bajche' jiñi

* Muñoz, C. (2014). La Piombashúve. En *Pekatzameram Kuyaymärapä. Unos cuentos de Francisco León Chiapas*. Chiapas: INALI: 40-41.

matye'chityam o x-ib, li älak'äli weñ xuk'u ajñelbi tyi majli yächbi ba'tyi majli jiñi x-ixik. Ma'añbi majch tyi itsäkle majlel, ma'añbi majch tyi ijop'o iwa'lisañ.

Mi yälob keli älak'äli ta'bi majli ityaje' li x-ixiki ya'bi ba'añ tyi jiñi wits anbä tyi *Wenabista*, ixku li ik'aba ili wits jiñächbi *Metzanguénkuy*; tyi ty'añäl zoque.

CHe'jiñi ma'añbi saj majch tyi sujtyi icha' k'el jiñi x-ixik, pe kome ta'bi yälä ke ya'bi chumul tyi jiñi bolkañ jiñächbi cha'añ chäch ik'aba jiñi bolkañ bajche' jiñi: *Pionbashúve*, ichächbi isujmlel bajche' tyikäwbä x-ixik. Lu' iña'tyayo'bä bajche' yila wajali, mi yälob keli-aj *Pionbashúve*, ta'bi ibe cha'le xämba majlel ima'añbi ba' tyi isajtyaja yombä ik'el, che' jiñi ta'ixbi k'oty tyi *Méjikuj* iya'ixbi tyi käyle. Jiñbi cha'añ jiñi *Méjikuj* tyi sujtyi tyi kalem tyejlum, iweñ käläxixbi chä'bä añtyak ijiñächbi ñoj ñukbä isujmlelbä tyejklumaläl. Li ikixtyañujlel wä'i machbi saj weñ tyi icha'leyob pensal.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

25. TSamapón*

Kwentu chapaneke

53

TSamapón jiñäch juñkojty aläk'äl chumulbä tyi ñojtye'el (jiñäch jiñi ñojtye'elel ba' mi iju'be ik'tyokal), yäch ya'i ba'añ jiñi bolkañ *Pionbashúve*, yäch ba' ñoj ñajtyix, ba' ma'añ isajlik kixtyañuj. TYi ikojtyel li aläk'äl weñ añbi itsutslel: iñi'iwuty, ipaty, ichu', ik'äbtyak. Ñoj kolemu'bi ik'ux kixtyañuj. Mu'bi ik'ux x-ixikob, wiñikob yik'oty alälob imajchikachbi mi' k'ux. Ixku jiñi TSamapón che'añ machki mi ibajñe tyaj ya'i, mu'bi isu'beñ: —Mi kaja jk'uxety, mi kaja jk'uxety!—. Imuk'ächbi ik'ux.

Ixku ipächijlel jiñi TSamapón ñoj weñ tsätsbi, ma'añbi mi isaj ñumel ibäk' juloñi'tyak. Peru machbi saj mej tyi letsel tye tye'tyak.

Tyi juñsujtyel juñtyikil xk'aläl chonkolbi tyi bok bu'ul tyi iläk'älel ya'i, chonkolbi ik'el jiñi TSamapón ita'bi isu'be: —¡Mi kaja jk'uxety, mi kaja jk'uxety!—. Li xk'aläli ta'bi majli tyi ajñe tyi imali jiñi bu'ulel, ta'bi icha'le ajñel k'älätyo tyi ixinilel ita'bi imujku ibäj. Pe li TSamapón ta'bi ityaja ita'bi ik'uxu.

Jiñi wiñikob ta'bi ñoj mich'äyob ita'bi iweñ tyempäyob si' tyi jump'ej otyoty ita'bi imulbeyo' kas. Ya'i ba'añ jiñi otyoty juñtyiki cha'tyiki kixtyañujob chonkolo'bi ilok'o ijol.

Ta'bi ochi jiñi TSamapón ita'bi yälä: —Mi kaja atyuk'beñonla kjol. —Mäk'äch —ta'bi isu'beyob, ikäläxixbi ijol tyi ityuk'beyob, ita'bi ichokoyo' maja cha'añ mi yäk' tyi k'ajk. Ta'bi itsuk'uyob jiñi si' iche'ñak tyi iläk'ä ibäj jiñi

* Muñoz, C. (2014). Tzamapón. En *Pekatzameram Kuyaymärapä. Unos cuentos de Francisco León Chiapas*. Chiapas: INALI: 52-53.

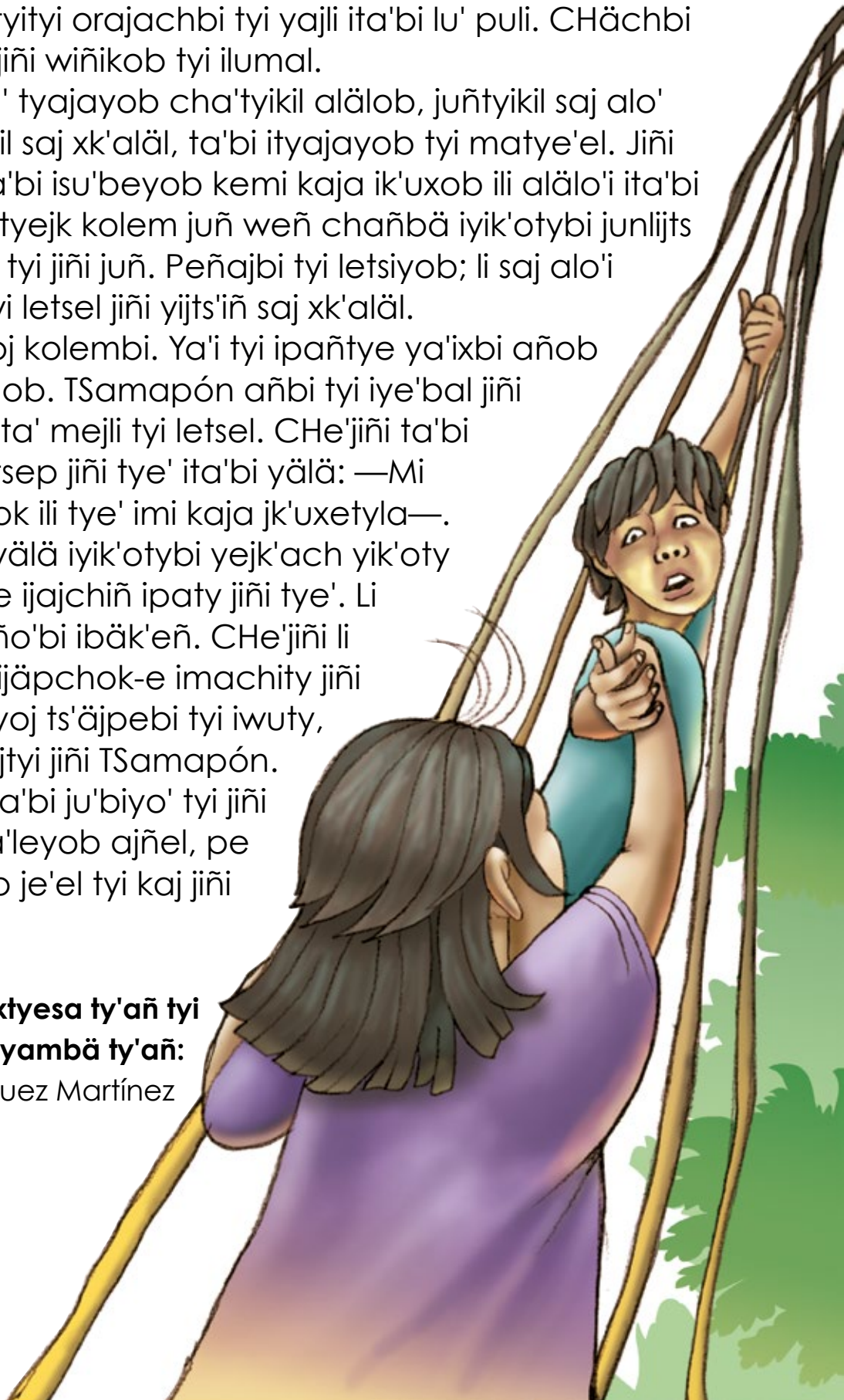
TSamapón ta'bi ijäpchokoyob ochel ya'i tyi k'ajk. Jiñi ta'bi jili ip'ätyälel, tyityi orajachbi tyi yajli ita'bi lu' puli. CHächbi tyi imeleyob jiñi wiñikob tyi ilumal.

Ta'bi icha' tyajayob cha'tyikil alälob, juñtyikil saj alo' yik'oty juñtyikil saj xk'aläl, ta'bi ityajayob tyi matye'el. Jiñi TSamapón ta'bi isu'beyob kemi kaja ik'uxob ili alälo'i ita'bi ityajayob juntyejk kolem juñ weñ chañbä iyik'otybi junlijts ak' tyi letsiyob tyi jiñi juñ. Peñajbi tyi letsiyob; li saj alo'i ta'bi ikotyä tyi letsel jiñi yijts'iñ saj xk'aläl.

Jiñi juñ ñoj kolembi. Ya'i tyi ipañtye ya'ixbi añob tyi icha'tyiklelob. TSamapón añbi tyi iye'bal jiñi tye' ma'añbi ta' mejli tyi letsel. CHE'jiñi ta'bi kaji ityeche itsep jiñi tye' ita'bi yälä: —Mi kaja ktumchok ili tye' imi kaja jk'uxetyla—. CHächbi tyi yälä iyik'otybi yejk'ach yik'oty yej tyi ityeche ijajchiñ ipaty jiñi tye'. Li alälo' weñ año'bi ibäk'eñ. CHE'jiñi li saj alo'i ta'bi ijäpchok-e imachity jiñi TSamapón ityoj ts'äjpebi tyi iwuty, iya'i ta'ixbi sajtyi jiñi TSamapón. lxku li alälo'i ta'bi ju'biyo' tyi jiñi juñ ita'bi icha'leyob ajñel, pe ta'bi sajtyiyob je'el tyi kaj jiñi bäk'eñ.

**Xk'axtyesa ty'añ tyi
yambä ty'añ:**

Ezequiel Vázquez Martínez

26. Wäyäljach

Narasyoñ wichol

55

Mi iyälob jiñi xchumtyälob tyi jump'ej ranchuj ya'i tyi ilumajlel Jalisku, tsa' a'bi ajñi juntyikil lak na' 60 ija'bilel, weñ x-e'tyel, muk' tyi komo e'tyel. Ma'añik iyalobil, iñoxi'al, weñ k'ux mi iyu'biñtyel yik'oty weñ kãñtyä'bil tyi ipejtyelel lak pi'älob ya'i tyi ranchuj.

Jump'ejbä k'iñ jiñi ipi'älob tyi chumtyäl tsa' iyäläyob cha'añ ma'añik tsa' iwis k'eleyob tsa' lok'i tyi xämbal, jiñ cha'añ tsa' majli isajkañob ya'i tyi iyotyoty. TYi ikaj che ma'añik woli ijam ityi' iyotyoty jiñi lak ña, tsa' wersa jamäyob jiñi ityi'otyoty yikoty tsa' ityajayob ty'isñolol a'bi tyi lum tsa' chämij, mi iyäjle tyi ikaj a'bi cha'añ tsa' wa'li tyi e'tyel ipusi'k'al.

TYi ipejtyelelob jiñi lak pi'älob ya'ibä chumulob tyi ranchuj tsa' iyu'biyob cha'añ tsa'ix a'bi chämi jiñi lak ña' yik'oty tsa' ityempayob ibäj ya'i baki mi imejlel ilu' k'otyelob ik'el cha'añ mi ikãñtyañob tyi jump'ej ak'bal. TYi ijunpejtyel xchumtyäl jiñi lak pi'älob tsa' ityempayob ibäj cha'añ mi iña'tyañob bajche' yom mi ikoltyañob yik'oty añ tsa'bä iyäk'äyob bälñäk'äl añotyakbä icha'añ. Che tyi iyijk'äjla, jiñä wiñikob tsa imelbeyob iyajñibal lak ña' cha'añ mi imejlel tyi mujkel ya'i tyi pañtyuñ.

Ka'bäl lak pi'älob tsa' k'otiyob ijula'tyañ che' tyi iweñ säk'ajlel pañmil cha'añ mi isu'beñob ibäj cha'añ muk'ix imejlel imajlel tyi mujkel, ma'añik woli iña'tyañob mi añ bä'bäk'eñbä chuki mi ikajel tyi ujtyel. Mi' iyälob cha'añ ya'i tyi pañtyuñ tsa'tyo a'bi icha' jambeyob ityi' ikajalel lak ña' cha'añ mu'tyo a'bi icha' lu' ik'elob jiñi lak pi'älob, che' a'bi

jaleli, jiñi lak ña' tsa' a'bi xity' tyejchi tyilel ya'i tyi imal ikajalel ixku jiñi lak pi'älob tyosajtyelob a'bi wechekñatyakob a'bi tsa' lok'iyob tyi ajñel yik'oty tsa' a'bi iweñ bäk'ñayob.

Mi iyälob jiñä lak ña' cha'añ tsa' iyälä tsajach a'bi ochi weñ tyambä iwäyel yik'oty juñtyikil lak pi'äl tsa' a'bi isu'bej cha'añ la' cha' sujtyiktyilel tyi iyotyoty, kome maxtyo iyorajlelik awajñel yik'otyoñ ila baki añoñ.

Mi iyälob jiñä lak ña' cha'añ wa'wa'ñaj a'bi tyi iyok tsa' sujtyi majle tyi iyotyoty yik'oty tsa'tyo a'bi cha' chumli 20 jab, che' jiñi tsa' a'bi k'am-aj yik'oty tsa'ixmeku chämi. Ma'añix tsa' chäñ kuxtyäyi.

K'älämeku cha'añ awäleyi jiñä lak pi'älob mi iyälob che' mi añ majki tsa' chämi tyi ikaj cha'añ tsa' wa'li tyi e'tyel ipusi'k'al mach yomik mi' ibäk'majlel tyi mujkel ibäk'tyal, yom mi ipijtyäñtyel tyi iyuxp'ejlel k'iñ cha'añ muk'ix imejlel tyi majlel tyi mujkel, ame jiñä lak pi'äl maxtyo chämeñik yik'oty añ ityajol tsa' ochi ityambä iwäyel ja'el.

Xmoty ña'tyibaläl ty'añ cha'añ its'ijbuntyel:

Ausencia de la Cruz González

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

27. X-uch yik'oty jiñi k'ajk*

Kwentu masateku

57

TYi ujtyi che' tyi ityejchi'bal ili ik'iñil mulawil ma'añ majch ikäñä jiñi k'ajk ich'e'jiñi ma'añ majch añ icha'añ.

TYi juñsuptyel, ta'bi yajli tyi panchañ junpijty kolem tyuñ weñ añbä ik'äk'alel ita'bi ilu' bä'ñäyob iläk'o' ibäj, ibajñejachbi juñtyiki x-ñejep' ma'añbä tyi isaj bä'ñä kome xi'bajbi.

Li x-ñejep'i ta'bi majli tyi ajñe ya'ba'añ jiñi tyuñi che'ñak chonkolix iyäpje ita'bi ich'ämä majlel jiñi k'ajk yik'oty juñxejk ik'äb tye' weñ koleñbä. Ya'i tyi ñoj ixiñi yotyoty, ta' imele ik'ajk tyi lum mu'bä ikäñtyañ tyi k'iñ yik'oty tyi a'bälel cha'añ ma'añ mi isaj yäjpel.

Li xchumtyälob tyi jiñi lumal, che'ñak tyi k'otyiyo' ik'elob jiñi x-ñejep', tyi ik'eleyob ke li k'ajki wembi mi yälob imejbi tyi k'äñol cha'an ka'bä chukiyestyak, iñoj weñbi cha'añ ma'añ mi yu'biñtyel tsäñal. Li x-ñejep'i ma'anbi majch tyi saj jak'ä yäk'eñ che'ktyo ts'iñtyäl jiñi k'ajk, anke ta'bi su'beñtyi cha'añ mi yäk'eñtyel älak'ältyak o uch'eltyak je'e.

Ka'bälbi kixtyañujob tyi ichajpäyob bajche' yom mi its'iñ chilbeñob jiñi k'ajk imejbi imelob mi ma'anki mi yilañ mu'bi ibä'ñañob kome xi'bajbi. Ta'bi ñumi jiñi k'iñ pamil ima'añbi tyi saj mejli ichilbeñob.

TYi jump'ej k'iñ ta'bi k'otyi ipäs ibäj jiñi x-uch ita'bi isu'beyob bajche' ili:

* Rojas, E. (1994). El tlacuache y el fuego. En Rojas, E. (Compilador y Parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas*. Antología. (2a. edición). México: Editor: 100-101.

—Mu'ki añoj ch'ujbiñla jatyetyla che' bajche' wa'li ik'älättyo ba' oraj ma'añ mi ak'uxoñla joñoñ yik'oty kalo'bilob, joñoñ mik ch'äñbeñetyla tyäle jiñi k'ajk.

Li kixtyañujob ta'bi weñ kaji ityä'laño' ta'bi isu'beyob ke jiñob moxtyobi mejlo' ichilbeño', imachbi mejl je'e jiñi, ñoj chutybi ima'añbi ik'äjñi'bal.

Ta'bi yälä jiñi x-uch: —Jatyetyla mi atyä'lañoñla wa'li ichäch bajche' chonkol la' mel chäch tyä'lälibil mi kaja la' kätyäl joñoñ mach alasoñ chuki kom kmel mik mele' imi kaja la' k'el tyi ili och-añ k'iñjach.

CHe'ñak tyi k'otyji jiñi yoch-añ k'iñ, li x-uchi ta'bi ñumi tyi jujump'ej otyoty cha'añ mi ipijtyañob jiñi kixtyañujob mi isujtyetyäle cha'añ mi ich'ämob jiñi k'ajki. Ichä'ächi, tyi majli, ba'añ yotyoty jiñi x-ñejep'.

CHe'ñak tyi k'otyji, ta'bi isu'be jiñi x-ñejep' mimi ts'itya' yäk' tyi kätyäl ya'i kome chonkolixbi isajtyel tyi tsäñal. Li x-ñejep'i ta'bi ip'uñtyä jiñi x-uch ita'bi yäk'ä ochel. Tyi iläk'älelix ba'añ jiñi k'ajki, ta'bi ik'ele cha'añ ma'añ mi yilañ jiñi x-ñejep', ta'bi its'itya' ts'itya' ots'äj majlel iñej tyi imal jiñi k'ajk iche'ñak tyi yu'bi ke käläxix ipulemajlel jiñi iñeji, ta'bi lok'i majle tyi ajñel ya'i tyi lumaläl ita'bi ñumi tyi ityotyak imajtyañ ak' jiñi k'ajk k'älättyo ba'tyi jastyäyi.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:
Ezequiel Vázquez Martínez

28. Jiñi wäyobtyak*

Kwentu chapaneke

59

TYi juñsujtyel tyi yochi'bal k'iñ, kyujmel xLuwis tyi iweñ su'boñ aloñel ch'añob jiñi año'bä iwäyobtyak, kixtyañujo'bi mu'bä isujtyelob tyi aläk'ältyak, che'bajche' chityamobtyak, burojtyak, mutyak, cha'añ mi imejlelob ich'ämo' majlel yañtyakbä aläk'ältyak.

TYi isu'boñ juñsujtyel keya'bi majlel tyi bij juñtyiki wiñik iyäk' isi' ita'bi ityaja juñkoty buroj kuchubimajlel icha'añ juñkojty chityam, ita'bi isu'be jiñi ipi'äl.

—K'eleku, kermañuj, jiñi chuty buroj mi kaja kch'äme' majlel.

Iche'ñak tyi iläk'äyob ibäj ba'añ jiñi aläk'äl, tyi yiläyob kema'añ iñej ili chityami ma'añbi kächäl che'jachbi ts'ejtyots'ol. Li wiñiki uxsujtybi tyi säpajts'i iche'jiñi li buroji ta'bi ityeche ty'añ.

—Ma'ix, mach achäñ ajats'oñix. Muk'i akäy ajats'oñ, ma'añ chuki mi kaja ktyumbeñety.

—¡Mi käl, che'jiñi, yoke iwäyetyob!, —ta'bi yälä jiñi wiñik—. Yomäch, chäch bajche' jiñi.

Iche'jiñi li wäyi ta'bi ijak'ä:

—Mik pijtyañetyla la'tyi jumujk'i, muk'ixki asujtyela tyäle awäk'la asi'.

Li wiñiko'i ta'bi cha'sujtyiyob tyälel ik'el jiñi wäyi, ita'bi ak'eñtyiyob we'eltyak yik'oty paty chityam. TYi Jujuntyikilbi tyi iyäk'e iya' chityam, iweñ uts'atyo'bi ipusik'al tyi sujtyiyob majlel tyi yotyoty.

* Cuatlanquiz, G. y Caupio de la Cruz, J. M. (1991). Los nahuales. En *Cuéntanos lo que se cuenta*. (6ª. Edición). México: Conafe: 74-75. (Literatura infantil).

TYi isu'boñ je'e jiñi kyujmel ketyi, junp'ejbä a'bälel, ñumelbi muk' juntyikil xñox tyi ityi' junp'ej otyoty ba'mi iñumel che' mi imajlel tyi iyotyoty, ita'bi yilä lok'el juñkojty ts'i' junp'ejbä metruj yik'oty lujump'ejbä icha'k'al sentimetruj ichañlel. CHa'añ jiñi ibäk'eñ tyojwa'leltyakbi ijol.

TYoj majlebi ich'ujlel tyi bäk'eñ tyi ikaj jiñi ts'i' ima'ixbi tyi sajmejli iñijkañ ibäj ich'uj tyuch'wa'abi tyi weñ käyli. CHE'ñak ta'ix ñumi tyi ityojle, ta'ixbi majli tyi yotyoty ita'bi ilu' su'be ipi'älob tyi chumtyäl chuki tyi icha'a.

TYi isäk'añlel k'iñ, ik'tyobi tyi lok'i majlel tyi troñel, kome weñ xtroñelbi. CHE'ñak tyi sujtyi, ta'bi icha' ilä jiñi ts'i', chonkolbi ixik'majlel juñkoty buroj weñ kuchulbä majlel icha'añ ka'bäl ikoxtyalel ixim, ñoj weñ ka'bälbi ili buroji

muk'ixbi iluchju'bel tyi iyälel. Li xñoxi ma'añbi tyi sajlok'i ity'añ ik'el jiñi chuki chonkol iyilañ. Ta'bi ñumi jiñi k'iñtyak ima'añbi majch isaj ñik'i ña'tya. Ma'añbi bajche' sajyla pamil.

Kome li jiñi ñoxi weñ añbi ibäk'eñ cha'añ mi icha'tyaj jiñi kalem ts'i', kuchubi icha'añ yik'oty junts'ijty koleñ tyak'iñbä tye' cha'añ mi ikotyañ ibäj. TYi yuxp'ejlelbi k'iñ, ta'bi cha' sujtyi tyäle tyi itroñel yik'oty ;ta'bi iyoke tyaja jiñi ts'i' ba'añ yotyoty! Iche'jiñi, chonkolbi ipäybeñ majlel jiñi iburoj iweñ kuchbilixbi tyi ixim. Ma'ixbi tyi isaj jop'o inik'i pijtyañ, ta'bi ijats'ä jiñi ts'i' iche'jiñi ta'bi icha'le ty'añ jiñi ts'i':

—¡Mach achäñ ajats'oñix!

Ita'bi its'iñjats'ä yik'oty juñts'ijty machity jiñi xñoxi ityoj yajlebi, che'jiñi tyi isäk'añlel pamil ta'bi iña'tyä keli ts'i' iwäybi ikumpare, ita'bi isu'be ibäj:

—Jiñi jkumpare añ iwäy ityik yoke jatsä, ima'añ tyi ksaj ña'tyä mi jkumpare.

Li xñoxi ta'tyobi iweñ kuchu k'am-añ k'älätyobi tyi sajtyi.

Xmoty ña'tyibalob ty'añ cha'añ its'ijbuñtyel:

Gabriel Cuatlanquiz Cahuante
y José Manuel Caupio de la Cruz

Xñusa ty'añob iña'tyabä:

Faustino Cuatlanquiz Vázquez
y José Ruguerio Martínez

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

29. Jiñä wiñik yik'oty its'i'*

Kwentu chapane ku

62

Añ a'bi junkojty weñ utsbä ts'i', mach muk'ik ik'ux lak p'i'älob che' mi iñumelob majlel tyi cholel ya'i tyi pam otyoty. Che' mi ik'ux iwaj iyum ili ts'i' mach ts'ikuñayik ñumel ya'i tyi iye'bal iwe'tye'. CHEjach päkwäyäl tyi xo'tyäl añ tyajol mi ilok'el tyi jumpaty. Mi iweñ kãñtyañ muty, mi iloñ k'otyel wax ik'ux muty pe ma'añik mi imejlel kome ya'i woli ikãñtyãñtyel, lu' ts'äkäl mi kolelob, uts'aty mi icha'leño'b tyuñ, weñ tyijikña mi iyu'biñ ja'el. Jiñä ts'i' che' muk'ob tyi alas yik'oty alämuty che'jachix tselekñayob ñumel iyajñesañob.

Iyum weñ ñämäl mi iñijkãñtyel tyi k'ay imuty kome ik'tyoj mi ityejchel majlel tyi ichol. Jiñi ts'i' mi iweñ kãñtyañ otyoty yik'oty alä'k'äl cha'añ ma'añik chuki mi icha'leñ,

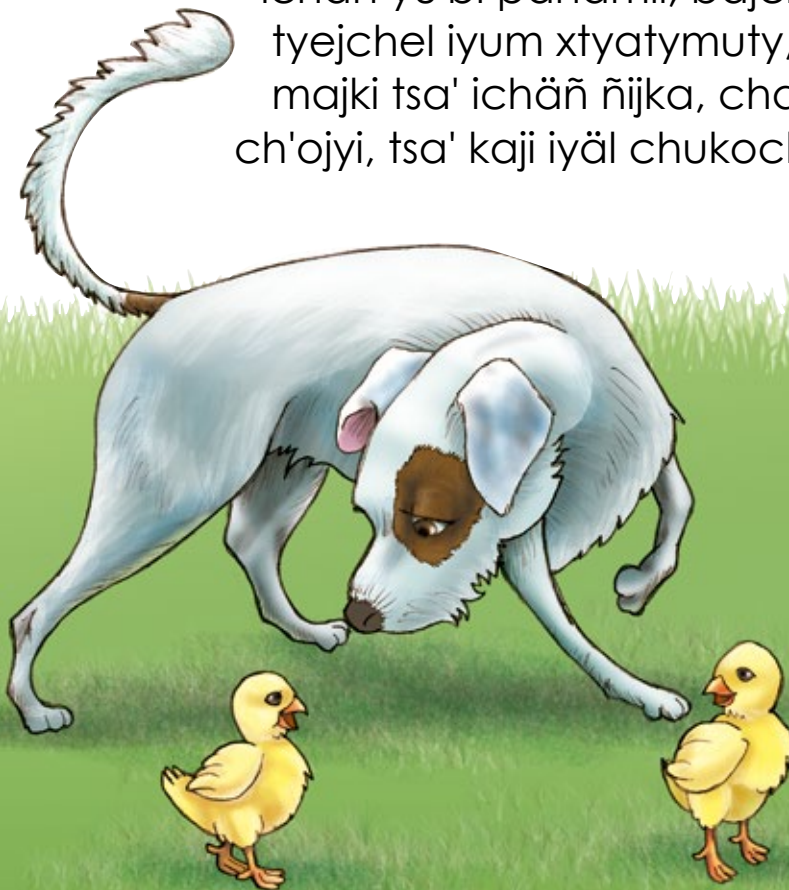
* Méndez, F. (2003). El hombre y su perro. En *Y el bolom dice... Antología de cuentos*. Vol. VI. Chiapas, México: Centro Estatal de Lenguas, Arte y Literatura Indígenas, Consejo Estatal para la Cultura y las Artes de Chiapas, Ts'in-Jaye: 183-184. (Selección: Textos de los pueblos originarios).

wiñik mach yujilik cha'añ its'i' mi ikäñtyañ otyoty, kome ili ts'i' mi iweñ kãñtyañ otyoty che' mach ya'ik añ iyum.

Jiñi wiñik säkä ts'a'ix mi ik'el ts'i' kome mi ik'el cha'añ mach joñtyolik, cha'yaj uxyaj tsa' ichijtyaj, cha'añ mi ik'el bajche' mi ikäñtyañ otyoty, "ili ts'i' mach yujulik woj, jiñä xujch' mach wokolik mi iyochel kome kts'i' mach joñtyolik yik'oty ja'el ts'u'b", che'eñ jiñä wiñik. Che' jiñi ma'añix mi yotsañ tyi imal yotyoty, muk'ix ijajts'el lok'el tyi tye' p'ump'uñjax mi tyik'lañtyel che'jachix wo'wo'ña tsa' kaji tyi putyum u'k'el kome ma'añik mi weñ we'säñtyel. Che' ik'ix ya'ix mi iwäyel tyi yotylel muty weñ ch'ijyem kome wi'ña.

Kome weñ wi'ñal, jiñche' säkixi tsa' ochij tyi imal yotyoty iyum, tsa' ik'ele ya'i lätsäl waj tyi ipam we'tye tsa' kaji ik'ux, che' jiñi tsa' k'oty tyi tyajtyäl, wiñik tsa' weñ mich'aj tsa' kaji ijats' ili ts'i' jiñtyo tsa' itsäñsa.

TYi yambä k'iñ, che' tyi yijk'älal jiñä wiñik ma'añix tsa' ichäñ yu'bi pañämil, bajche' mi tyeñe tyejchel iyum xtyatymuty, kome ma'añix majki tsa' ichäñ ñijka, chañix k'iñ tsa' ch'ojyi, tsa' kaji iyäl chukoch ma'añix

tsa' ichäñ ñijkayoñ ik'ay ktyatymuty, che'eñ, tsa' majli iloñ buk'sañ imuty jiñä wiñiki tsa' k'oty ikañ k'el imuty tyi yotyotylel lu' chämeñix tsa'ix ilu' k'uxu wax, weñ ch'ijyem tsa' käle kome ma'añix imuty.

TYi ak'leltiak, che' wäyälix, tsa kaji iñajleñ kolem lukum, yik'oty añ tyajol ya' tyi iñajal mi ik'el its'i'. Jiñä wiñik ta'tyo chäñ kaji imel ipusik'al cha'añ tsa' ityo'o tsäñsaj its'i', kome mach yujilik mi weñ bāx, mi jiñ mi ikäñtya'beñ ichu'bä'añ, tsa'ix kaji ityaje' wiñal ili wiñik, ma'añix mi chäñ weñ kolel iyixim muk'ix ilu' k'uxe' bät ye'el.

64

Tsa' kaji iyu'biñ wokol cha'añ mach weñik imelbal, cha'añ tsa' iweñ p'ump'uñ tyik'la its'i', wiñik wi'il tsa'tyo iña'tya pañāmil, che' jiñi tsa' kaji isäklañ bajche' yom ityajbeñ isujmllel jiñi ichu'bä añ. Junp'ej k'iñ woli imajlel tyi ichol, mach yomix jiñi xāmbal, tsa'ñumi tyi yotyoty jiñä yambä x-e'tyel, tsa' ikañ k'ele junkojty xña'a ts'i' ka'bäl iyal, tsa' iña'tya imāñ juñkojty. Che' jiñi tsa' ik'ajtyibej jiñi iyum, bajche' ityojol, tsa' ijak'ä iyum ma'añik mi kchoñe' muk'jach jk'exe' yik'oty xña'amuty, che'eñ kome jiñi wiñik ma'añix tsa' käle mi junkojtyikax iña'amuty, che' jiñi tsa' majli tyi yambä xchumtyäl cha'añ mi mäne' xña'amuty cha'añ mi ik'ex yik'oty aläts'i'.

Che' tsa' ujtyi, kome jiñi wiñik tsa' ityaja yambä junkojty tsiji'tyobä ts'i' cha'añ ipi'äl. Weñ tyijikñajax ipusik'al tsa' sujtyi tyi iyotyoty kome tsa'ix ityaja junkojty iyalä ts'i', tsa' iyälä cha'añ weñ uts'atyax mi kajel ikäñtyañ.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

30. Xi'baj xmatyemuty yik'oty iyalmutyak *

Pabula rusa

65

Juñkojty ityaty yik'oty iña' xi'baj xmatyemuty tyi imeleyob imety ba'añ sutyñup'ulbä lum tyi ja'. CHE'ñak tyi bajñe käyle jiñi tyaty xijbaj xmatyemuty, tyi ijop'o iye'majlel iyalmutyak tyi yambä lumal.

Ñaxañ tyi ikuchamajle juñkojty iyalmuty cha'añ mi iñusañob jiñi ñajb, che'ñak chonkolix ik'otyel tyi ixiñil bij weñ bo'yemixbi tyi yu'bi, ixuk'ulixbi tyi kaji tyi wejle ita'bi icha'le pensal bajche' ili:

—CHE' weñ p'ätyäloñtyo wa'li ijiñi maxtyoba'añ ip'ätyälel mejtyo jkuchmajlel; iya'bä oraj mi ijilel kp'ätyälel mi ñoxoñix, ¿muk'tyobatyi kaja ik'ajtyisañ bajche' tyi kweñ kãñityätyak imuk'tyobatyi kaja ipäyoñmajlel tyi yambä lumaläl?

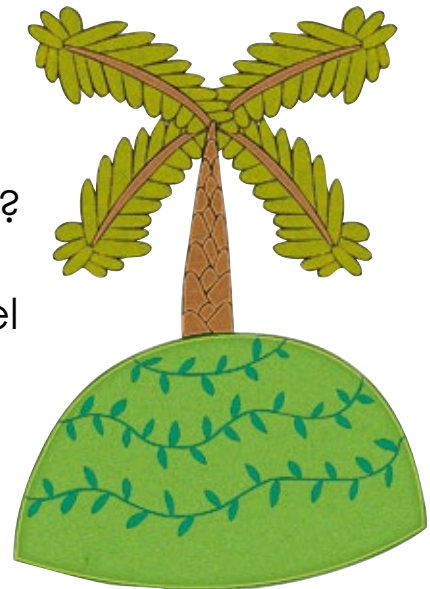
TYi ik'ajtyibe jiñi iyalmuty:

—Ya'bä oraj weñ p'ätyäletyix ijoñoñ ma'ix kp'ätyälel, ¿muk'tyoba kaja apäyoñmajlel bajche' chonkol kmel wa'li? ¡Jak'ä tyi ñoj melebä ty'añ!

Li alämuty, ta'bi ibä'ñä mi iyäjk'el yajlel tyi jiñi ñajb, ta'bi ijak'be:

—¡Mäk'äch, muk'ixtyo kpäyetymajle!

Li tyatyäl xi'baj xmatyemuty machbi melelix tyi yu'bi ita'bi ikolo jiñi ik'ä

* Tolstoi, L. (1994). El cuervo y sus hijos. En Rojas, E. (Compilador y Parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas*. Antología. (2a. edición). México: Editer: 175-176.

yoktyaki. Li yalmutyi ta'bi yajli ya'i tyi ja' ityoj mäjkebi ich'och'.

Li xñoxi ta'bi cha' sujtyimajlel ya'i ba'añ sutyñup'ulbä lum tyi ja', ta'bi icha' ch'ämä majlel jiñi yambä yalmuty ita'bi icha' ñusä tyi icha'sujtyelel jiñi ñajb. Che'ñak, cha'bo'yemixi, tyi ik'ajtyibe jiñi iyalmutyi:

—Ya'bä oraj mi ñoxoñix ħMuk'tyoba kaja apäyoñmajlel tyi yañtyakbä ajñi'baläl, che'bajche' joñoñ chonko kpäyety majleli?

Ichäch bajche' tyi icha'le bäk'eñ jiñi yuskuñ je'e, li yalmutyi tyi ijak'ä:

—Muk'ixtyo.

Jiñi tyaty xi'baj xmatyemuty machbi melex tyi yu'bi je'e ita'bi ity'äñkolo ju'bel.

Che'ñak tyi cha'sujtyi majlel tyi jiñi sutyñup'ulbä lum tyi ja', tyi imetyi añjachbi juñkojty saj muty.

Tyi ich'ämä majlel jiñi ixutyilelbä iyalmutyi ityi wejlimajlel ya'ba'añ jiñi ñajb.

CHe'ñak cha'boyemixi, tyi ik'ajtyibe jiñi saj mutyi:

—¿Muk'tyoba kaja akuchoñmajlel ya'bä oraj ju'beñix
kp'ätyälel imi ñoxoñixi?

Ityi ijak'ä jiñi xkolel:

—¡Ma'añ!

—¿CHukoch? —tyi ik'ajtyibe jiñi ityaty

—Ya'bä oraj ñoxetyixi, joñoñ weñ p'ätyäloñix; mi käl
añix kcha'añ xmety iyik'oty kyalmutyak. Jiñiyob mi kaja
jkucho' majlel chäch bajche chonkol amel je'e wäle ili.

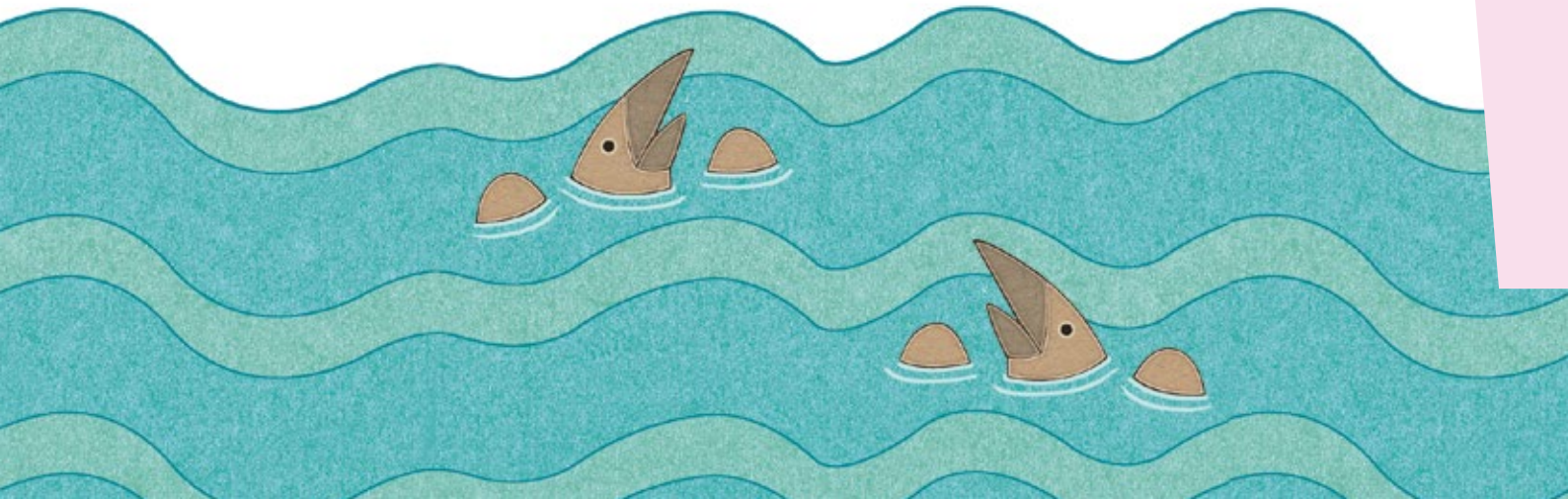
Iya'i li xñoxi tyi icha'le pensal:

—Meleläch bajche' tyi yälä. Kome weñ tyi ijak'ä mi
kaja kpäye'majlel ya'i tyi ityi' pamil.

Ichä'ächbi tyi imele, ya'bi ba'añ lum tyi ikäyä jiñi xkolel
alä muty.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

31. Iyotyoty eskimalob*

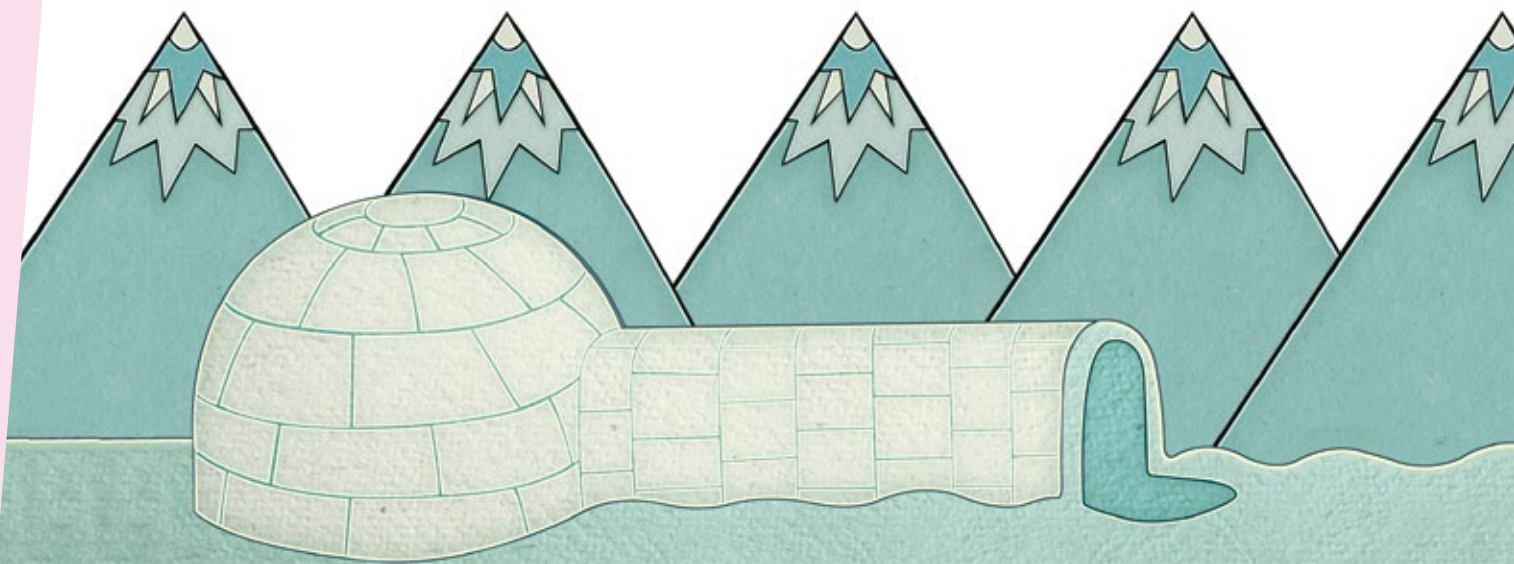
Narasyoñ eskimal

68

Jiñä eskimalob chumulob baki mi iweñ tyempañ ibäj tyuñija', ya'i baki añ weñ tsuwañbä lum ilaj ixujty'il pañmil tyi Ártico. CHe' tyi iyorajle tsäñal, bolomp'ej uj mi iñumel, jiñä ik'äk'älel pañmil mi iweñ ju'bel. CHa'añ mi iwokol kuxtyälelob tyi tsäñal yom mi imelob weñbä iyotyotyob baki mi imejlel ityikwesañob ibäj lak pi'älob yik'oty cha'añ mi imäktyañob ibäj tyi tsäñal.

CHa'añ ma'añik mi iyochel tsäñal ya'i tyi otyotyak ili tyi iyorajlel tsäñal. Jiñä eskimalob mi imelob, tyi ojilil, ye'bal lum cha'añ mi iweñ mäktyañob ibäj tyi tsäñal. Jiñä ibojtye'lel otyoty melbil tyi tye' yik'oty ojilil mujla'bil tyi lum yik'oty tyi tyuñija'.

Anke mi iloñ weñ mäktyañob ibäj tyi tsäñal mi imejlel tyi ochel che' jajaya mi añ majki mi ijam iyochi'b tyi tyi'otyoty. Jiñ cha'añ, ya'i tyi iyotyotyob eskimal añ tyok pikbilob ochel icha'añ tyambä iyochi'bob tyi iye'bal lum,

* Navarrete, F. (Coordinador). (1995). La casa de los esquimales. En *Hijos de la Primavera*. Colombia: FCE: 168-170. (Vida y palabra de los indios de América, 1).

cha'añ ma'añik mi iyäk'ob tyi lok'el jiñi tyikäwbä i'k' ambä tyi imal otyoty.

Ya'i baki añ ibijlelob tyi iye'bal lum mi ik'añob cha'añ mi itsäñesañob we'el che' ja'el cha'añ mi ilotyob iye'tyijibob tyi tsäñsaj bät ye'el. TYi imal otyoty, jiñä tyikwal mi ikälel che' mi ipulbeñtyel ilewil pokaj yik'oty ilewilel bayenaj.

Ili lew mi ik'añob cha'añ mi its'ä'bob k'ajk cha'añ mi ik'elob imal yotyoty, yik'oty mi ik'añob ich'äx bäl-ñäk'äl.

Jiñ cha'añ, jiñä imal iyotyotyob eskimal weñ uts'aty ityikwälel ixku lak pi'älob ty'añpits'il mi imejlelob tyi xämbal ñumel. Jiñä weñ altyakbä ibujkäl mu'bä ik'añob che' iyorajlel tsäñal mi ilotyob kälel ya'i baki añob ibijlel tyi iye'bal lum.

TYi ipejtyelel ipi'älob chumulob tyi jump'ej otyoty yik'oty mi ityeme wäyelob, ya'i tyi pantye' pixilbä tyi ipächälel karibu yikoty tyi yañtyakbä ipächälel bät ye'el. Ya'i tyi imal otyoty, jiñi x-ixikob mi ichajpañob bälñäk'äl yik'oty mi icha'leñob ts'isoñel, ixku jiñä wiñikob mi imelob iye'tyijib cha'añ mi itsäñesañob yik'oty mi ilukob poka yik'oty bayena. Jiñ cha'an, che' tyi iyorajlel tsäñal, weñ

ma'añik mi ityajtyäl bälñäk'äl, ixku jiñä wiñikob mi ilok'elob majlel isajkañ pokajtyak, karibujtyak yik'oty yañtyakbä bälmatye'el mu'bä imejlel ik'uxob jiñi eskimal. CHe' mi ijaliyelob ka'bäl k'iñ tyi sajcaya bät ye'el, mi ibäk'melob.

Ilejchempaty. Kome weñ wokol tyi kujchel ñumel itye'el jiñi otyoty, ixku jiñi lejchempaty mi imejlel imel yik'oty yalo'tye' machbä wokolik tyi tyajol. Jiñ cha'añ mi imejlel yik'oty tyuñija'. Ili otyotyak melbilbä tyi tyuñija' weñ kãñbilix imi isu'beñob tyi ik'aba': *Iglú* tyuñija'bä otyoty. Junp'ej *iglú* lajal mi imejlel bajche junp'ej otyoty melbilbä tyi tye'. Naxam mi ityam tyokpijkel jiñä ilumil mal otyoty. Ya'i baki tsa' tyokpijki jiñä ilumil otyoty mi ikajel tyi läjtsel letsel jiñä tyuñija' k'äläl jiñtyo che' mi iboxñujp'el tyi ipejtyelel tyi ipityol. Jiñä tyuñija' weñ tsäts, kome tsa'ix weñ tsäña, yik'oty mi imäktyañ tsäñal bajche' jiñi tye'bä otyoty.

Jiñ cha'añ, anke jiñä *iglú* tyuñija'bä otyoty melbil tyi tyuñija' ya'i tyi imal añ tyikwal.

Jiñä ik'äk'älel pañmil mi iyochel baki añ junp'ej tyuñija' ba' weñ jay tsa' mejli bajche' yañtyakbä yik'oty säktsäñañbä bajche' junp'ej limetyej.

Ila tyi otyotyak jiñä ipañtye'lel wäyi'bäl melbil tyi tyuñija'. CHe' mi ik'otyel iyorajlel tyikwal jiñä ityikwälel pañmil mi iletsel jiñä tyuñija' mi iyulmãñ. CHe' tyi iyorajlel tyikwal jiñi eskimalob ma'añik chu'ye'tyel icha'añob jiñi otyoty melbilbä ojilil tyi imal lum kojach mi imulañob chumtyäl tyi iyalä lejchempaty melbilbä tyi pächi, yomo lajalbä

bajche' icha'añob *tipis* ch'oyolo'bä tyi matye'el muk'jachbä imel yik'oty ijem tyi oraj, che' woli isajkañ itsäñsañ bälmatye'el.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

32. Jiñi utsbä bajlum*

Kwentu chapaneke

71

Junp'ejbä k'iñ tyi matye'el juñkojty bajlum tsa' k'am-aj, weñ ch'ijyem tsa' iyu'bi che' ibajñel ya' tyi junp'ejl ch'eñ, ma'añik majki mi iñoch kome mi iña'tyañob cha'añ weñ joñtyol, woli tyi ñumel k'iñ bajlum weñ k'am, wi'ñal yik'oty ich'ijyemlel woli iju'sabeñ ip'ätyälel.

TYi jump'ejl ak'lel weñ woli ja'al, tsa' k'oty juñkojty chuch ya' tyi ch'eñ, kome weñ ik'yoch'añ imal ch'eñ chuch mach tsa'ik ik'ele a jiñi bajlum, tsa' wäyi. CHE' tyi säk'alel, che' wolix isujkuñ iwuty ili chuch, tsa' iweñ bäk'ña che' tsa' ik'elel ya' kotyol tyi ipam bajlum, tsa' laj ch'ojoyi itsutsel, che' jiñi tsa' k'uñ-aj ibäk'tyal. TSA' yajli tyi bäk'eñ. Yambä bätye'el che' woli ik'el cha'añ chuch ya'añ tyi ik'äb bajlum, tsa' yälä:

—iP'uñp'uñ chuch! Weñ ity'ojoljax che' mi tyi tyijp'el tyi tye'tyak, wäle muk'ix ikajel tyi jilel.

Kome ma'añik woli ich'ojoyel ili chuch, jiñä bajlum tsa'ix kaji tyi bäk'ejñ ja'el lajalix bajche' jiñi tsa' itsäñsa tsa'ix kaji iwusbeñ iyej... awilañ alächuch tsa' cha' kuxtyäyi:

—iMach atsäñsañoñ, kp'iäl bajlum! —che'eñ.

—Ma'añik, mach abäk'ñañoñ che'eñ jiñi bajlum.

Jiñi chuch yik'oty bajlum tsa'ix kajiyob tyi weñ ty'añ. CHE' jiñi tsa' iweñ ñochoyob ibä. Kome jiñi bajlum tsa' isu'be cha'añ weñ ch'ijyem che' ibajñel ñusajk'iñ, yik'oty

* Vázquez, É. S. (2003). El tigre manso. En *Y el bolom dice...*, *Antología de cuentos*. Vol. VI, Ts'ib-Jaye. Chiapas: Consejo para la Cultura y las Artes de Chiapas: 188-189. (Textos de los pueblos originarios).

ja'el mi iweñ bāk'ñäñtyel ya' tyi matye'el. Jiñi bajlum tsa'ix lajmi. Wi'il tsa' majliyob tyi paxyal isäklañob iwaj, weñ tyijikñayob, tyip'tyip'ñaj yik'oty woliyob tyi k'ay tyi tye'el.

Tsa' ñumityak ka'bäl k'iñ weñ tyijikñayob yik'oty weñ iñusajk'iñ ya' tyi ch'eñ baki chumulob yik'oty ya' tyi tye'el, yaño'bä bättye'eltyak, tsa' tyojsajtyiyob kome mach muk' iñopob cha'añ jiñi bajlum yik'oty chuch mi iweñ ñochob ibäj.

Jump'ej ik'ajel tsa' lok'iyob tyi paxyal, tsa' weñ kaji ja'al, ik'yoch'añ jiñi tye'el, tsa' kajiyob tyi xämbal, tsa' ik'eleyob cha'añ sajtyemo'bix; xäñäkña, xäñäkñayob, wokol tsa' iyu'biyob. Jiñi chuch tsa' kaji tyi uk'el, ma'añik tsa' mejli tyi xämbal.

Jiñi bajlum weñ ch'ijyem kome tsa' ik'ele cha'añ jiñi ipi'äl tyi xämbal weñ lujbix, che' jiñi tsa' ikuchu majlel tyi ipaty. Pe ja'al weñ tsäts woli tyi ju'bel, che' jiñi ya'i tyi bij tsa' ityajayob jump'ejl kalem tyokolbä imal tyikiñtye', jiñi bajlum tsa' isu'be jiñi chuch cha'añ mi iyochel tyi imal jiñi tye', cha'añ maix mi ichäñ u'biñ tsäñal.

CHe' ak'lelix majlel, jiñä bajlum tsa' kaji ibajñel säklañ jiñi ch'eñ baki chumulob, che' jiñi tsa' ik'ele juñtyikil wiñik añ ik'ajk yik'oty ijuloñib tyoj woli imajlel ya' baki añ jiñi chuch. Jiñi bajlum ora tsa' sujtyi majlel ya' baki tsa' ikäyä jiñi chuch. P'is tsa' k'oty che' woli ityuch' ijuloñib jiñi wiñik ya' tyi tyojlel chuch che' wäyäl, tsa' tyijp'ij ili bajlum ya' tyi ityojlel wiñik, che' jiñi tsa' tyojmi juloñib ya' tyi tyojel ipusik'al jiñi bajlum. Jiñi chuch tsa' ch'ojoyi, tsa' ik'ele cha'añ bajlum wolix tyi chämel, tsa' weñ kaji tyi uk'el kome muk' iweñ k'uxbiñ; che' jiñi tsa' icha'le uk'ety'añ:

—¡Kpi'äl, chukoch tsa' itsäñsayetyob! ¿CHuki tyi joñtyolil tsa' amele?

—Mach acha'leñ uk'el, mach ch'ijyemetyik mi awu'biñ, kome joñon weñ tyijikñayoñ cha'añ tsa' jkañäyety, yik'oty cha'añ tsa' mejli jkoltyañety. Kukux tyi puts'el kome xtsäñsa mi kajel ijulety ja'el, che'eñ bajlum.

Jiñi p'ump'um chuch tsa'ix puts'i. CHe' jiñi xpaxyal woli icha' tyilel ik'el ikolom, tsäyäkña tyilel ik'ajk, woli ik'el bajche' woli ichämel ili bajlum.

TYi yambä säk'ajel, tye'el ch'ijyemjax tyi ñäch'tyäntyel kome tsa'ix chämi jiñi bajlum. Ili p'ump'um chuch tsa'tyo lon ju'bi icha' k'el jiñi bajlum baki tsa' chämi, ibäk'tyal ma'añix tsikil, kojach tsa' ityaja ik'el ik'jomañ ijajil baki woli ityikiñ ich'ich'el.

CHuch tsa'ix sajtyi, lajal bajche' jiñi tye'el tsa'ix imuku ya' tyi yojlil ipusik'al, ma'añix majki yujil baki tsa' majli. Kojach ich'ujlel woli tyi xämbal ñumel ya'tyi yojlil tye'el.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

33. Jiñi Aläprinsipe*

Kwento pranses

Jinbä k'iñ che' tsa' ipäsä ibäj jiñä wax:

—Wä'ächba añety —tyi iyälä wax.

—Wä'ächkuyi, ħmajki yety? Weñ uts'atyetyjax —tyi iyälä aläprinsipe.

—Joñoñ junkojty wax —tyi iyälä wax.

—La' tyi alas kik'oty —che' tyi isu'bej aläprinsipe—.

Wen ch'ijyemoñ...

—Mach mejlonik tyi alas kik'otyety —tyi iyälä wax—. Mach uts-esa'biloñik.

—ħCHuki yom iyäl uts-esaj?

—Jiñäch weñ ñajiyemixbä. Yom mi iyäl cha'añ mi imejlel lak tyeme ajñel...

—ħMi imejlel lak tyeme ajñel?

* De Saint-Exupery, A. (s. a.). *El principito*. Enrique Sainz Editores: 93-98. (Fragmento).

—Che'ächi —tyi iyälä wax—. CHa'añ joñoñ, jatyety aläch'ityoñetyoj mi kilañ bajche' siyen mil alo'bob yik'oty ma'anik chu'ye'tyel ik'äjñi'bal kcha'añety; che' mi alon ña'tyañ, joñoñ jachix bajche' junkojty wax yik'oty yomo lajal bajche'ob siyeñ mil waxtyak yik'oty ma'añik chu'ye'tyel ik'äjñi'bal acha'añoñ, pe' mi tsa' awuts-esayoñ, muk'äch imejlel laj kotyañtyak lak bäj. Jatyetyjach kbajañ cha'añety ilaj tyi pañamil yik'oty joñoñjach abajañ cha'anoñ ilaj tyi pañämil, mi muk' awuts-esañoñ, jiñä jkuxtyälel mi ibujty'el tyi k'iñ... lyuk'el awok tyi xämbal kbajan joñoñjach mi kñächtyañ bajche' musika. ¿Mu'ba imejlel ak'el jiñä ilumilel päk'ä'bäl ba'añ triku? Jiñä ilumalel päk'ä'bäl ba'añ triku ma'añik chuki mi ik'ajtyiyen kcha'añ, pe ajatyetyi añ itsutsel ajol bajche' itsijbal oro yik'oty che' mi tsa'ix awuts-esayoñ jiñä its'ijbal triku mi ich'ämbeñoñ tyilel ak'ajtyesay.

Jiñä wax tsa' ñäjch'ij yik'oty weñ jal tyi ityulk'elej jiñä aläprinsipe:

—¡Awokolik, uts-esañoñ! —tyi iyäläj.

—Che'äch bajche' awom —tyi ijak'äj aläprinsipe—, pe weñ ma'añik ik'iñilel kcha'añ. Yom mi ikajel ktyaj amikujtyak yik'oty mi ikajel jkäne'tyak yañtyakbä chu'bä añtyak.

—Kojach mi ikäjñeltyak jiñä mu'bä iyuts-esañtyel —tyi iyälä wax—. Jiñä wiñikob ma'añik iyorajlel mi ñop ikäñob, mi imäñob jiñä melbilixbä chu'bätyak añ kome ma'añik xchoñoñel mu'bä ichoñ amiku, jiñä wiñikob ma'añobik iyamiku. ¡Mi awom juñtyikil amiku, uts-esañoñ!

—¿CHuki yom mi kmel? —tyi iyälä aläprinsipe.

—Weñ yom xuk'ul añ lak ña'tyi'bal —tyi ijak'äj jiñä wax—. Mi ikajel atyeche' tyi najtyi buchtyäl tyi kty'ejl tyi k'iñ tyi k'iñ mi ikajel abej läk'tyesañ tyilel abäj.

Tyi yambä k'iñ tsa' cha' k'oty jiñä aläprinsipe.

—jiñjachbä oraj yom mi acha' tyilel ik'añäyi —tyi iyälä wax—. Mi muk'äch atyilel, che' bajche' iliyi, tyi ichämp'ejlel oraj tyi ik'ajel, mi ikajel ityejchel ku'biñ ktyijikñayel tyi iyuxp'ejle oraj; tyi ichämp'ejlelel oraj, ;mi ikajel kña'tyañ' ityojol jiñä tyijikñäyel!

CHe'ächi, jiñä aläprinsipe tsa' iyuts-esaj jiñä wax yik'oty che' tsa' läk'tyäyi majlel iyorajlel isujtyel tsa' isu'bej ibäj.

—¡Aj! —tyi iyälä wax—. Mi jkajel tyi u'k'el.

—Jatyety tyi amul —tyi iyäläj aläprinsipe—. Joñoñ mach komik ktyik'lañety, pe jatyetyäch tsa' ak'ajtyi'beyoñ cha'añ mi kuts-esañety.

—Che'ächkuyi —tyi iyälä wax.

—¡Pe mi akajel tyi u'k'el!, yik'oty ma'añik mälbil acha'añ tyi ipejtyelel yik'oty iliyi.

—Jäjä' mälbilix kcha'añ —tyi iyälä wax—, jiñä ak'ajtyesaya its'ijbal triku.

TYi ibäk' yälä:

—kuku k'elej jiñä rosajtyak yik'oty che' mi acha' sutyetyilel asu'beñoñ abäj cha'añ mi ikajel kmajtyañ ak'eñety mukumajtyañ.

Jiñä aläprinsipe tsa' ik'ele jiñä rosajtyaki, yik'oty che' tsa' sutyityilel, jiñä wax tsa' iyälä:

—jiñä kmukumajtyañ weñ p'unp'unjax: *kojach bajañ weñ mi ik'el jiñä lak pusi'k'al, jiñä ikuxtyäyel mach muk'ik ik'ejlel tyi wutyältyak. TYi ipejtyelelob wiñikob ñajiyemo'bix icha'añ isujmlel pe ajatyetyi mach yomik mi iñajiyel acha'añ. Yom mi aweñ ch'äme' tyi ty'añ tyi pejtyelel k'iñ jiñä uts-esa'bilixbä acha'añ.*

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

34. xMartíñ *Luther King**

Biyokrapiya

xMartin *Luther King* tsa' ik'ele pañämil ya'i tyi lyeñtyälel pañmil cha'añ ilumajlel Much'ulo'tyakbä tyi lumaläl che' tyi jo'lujump'ejlel ik'iñilel eñeruj tyi ija'bilel 1929. TSa' ik'ele juñ ya'i tyi *universidad* cha'añ *Pennsylvania, Boston* yikoty tyi *Harvard*.

CHe' tyi ityejchi'balel lisyempre tyi ja'bilel 1955, jump'ejl melbal tsa' ik'extya'be iña'tyi'bal yik'oty tyi ipejtyelob lak pi'älob ch'oyolobä tyi ajprika. xRosa Parks, juntyikil x-e'tyel ik'bälañbä x-ixik lujump'ejl iyuxk'ajl ija'bilel, ma'añik tsa' iyäk'ä tyi buchtyäl juñtyikil säkbälañbä lak pi'äl ya'i tyi aktobus che' jiñi tsa' chujki-majlel tyi karse. CHe' a'bi melbilob ileyob cha'añ jiñi ik'bälaño'bä lak pi'älob yom a'bi mi ichojkelob majlel ya'i tyi iyujtyi'balel yity aktobus yik'oty wersa yom a'bi mi iyäk'ob ibuchli'b che' mi wa'al añ säkbälañbä wiñik cha'añ mi ibuchtyäl.

TYi ikaj cha'añ che' tsa' ujtyi ili x-ixik bajche iliyi, ka'bäl tsa' mich'ayob lak pi'älob tyilemobä tyi ajprika tsa' ityempayob ibäj yik'oty tsa' imuch'kiyob ibäj ilaj tyi ilumalel *Montgomery* ya'ächbi añ
ja'el jiñi xLuther
King tsa' ikomo
ña'tyayob cha'añ

* INEA. (2008). Martin Luther King. En *Aprendemos del conflicto para construir una cultura de paz*. Antología. México: INEA: 33-34.

jump'ej jo'k'al jumbajk' k'iñ tsa' ikäyob ik'añob jiñi karuj, cha'añ mi imajlelob tyi ikontrajlel jiñi aktobus muk'o'bä tyi kuchijel tyi tyejklum. TSa' iyäk'eyob ik'aba' ili mich'ajel “kolbiloñla tyi xämbal tyi lak kok” kome jiñä lak pi'älob tsa' kajiyon tyi xämbal tyi iyok cha'añ ma'añik mi ik'añob jiñä aktobustyak.

TYi iyujtyi'bal ty'añ, jiñi weñ ñuko'bä iye'tyel tyi yumäñtyel pañmil tyi *Alabama*, tsa' iyäläyob cha'añ mach yomik che mi its'a'leñlob ik'bälañobä lak pi'älob ya'i tyi aktobus, jiñ cha'añ, che' tyi jump'ej icha'k'ajlel ik'iñilel lisyempre tyi ija'bile 1956 tsa' ikäyäyob xämbal tyi iyok kome tsa'ix kajiyob tyi p'istyäl che' mi iletselob tyi aktobus. Ili mäloñel tsa' lu' kaji tyi pujkel ñumel ili ty'añ cha'añ mach yomik mi lak ts'a'leñtyak lak bäj yik'oty cha'añ mi ichäñ kuxtyesañ majlel ili ty'añ yom mi laj tyeñeña'tyañ tyi lak ña'tyi'bal. “Mi tsa' mejli lak ch'äme'majlel tyi weñ ili letyo —che' tsa' iyälä King— yik'oty k'uxbiya yik'oty lak ñuklel, jiñi lak pi'älob mi ikajel iyälob cha'añ tsa' ajñi jumpejty p'ätyälbä tyejklum, jiñi i'ik'bä wiñikob ilaj tyi tyejklum, tsa'bä ijoch'oj tyi ichijil yambä xchumtyälob yik'oty tsiji'bä ich'i'ch'el tyi ñukleläl yik'oty ña'tyi'baläl”.

Ili yambä letyo ts'a'lentyel tyi *Alabama*, tsa'bä ak'eñtyi ik'aba' “buchultyakbä” kome jiñi ik'bälañobä lak pi'älob tsa'ix kajiyob tyi ak'eñtyel weñ ñukbä iyajñi'bal ya'i tyi banku, iyotyle k'uxwaj; muk'ix a'bi imejlelob majlel tyi iyotylel orasyoñ yik'oty baki mi ik'otyelob ipejkañob juñ jiñi säkobä lak pi'älob yik'oty muk'ix a'bi imejlelob tyi buchtyäl ba'ikach, mu'abi iña'tyañob jiñi lak pi'älob, cha'añ mach muk'ik imejlel imelob.

TSa'meku cha' kajiyob iñijkañob ibäj yik'oty ikomo melob bajche' yom mi' ijisäñtyel jiñi ts'a'leñtyel:

Ta'bi otsäñtyi jiñi ik'bälañobä lak pi'älob tyi iyotylel kuxwaj, baki mi iyujtyel pijtyayaj, yik'oty yañtyakbä; La'

sujbik yik'oty la' ak'eñtyik e'tyel jiñi i'k'bälañbä lak pi'älob
yik'oty mach chäñ yomix mi its'a'leñtyel;

Mach yomik mi leñkäjyel jiñi lak pi'älob tsa'bä jojp'iyob
imul yik'oty ochemo'bä tyi karse; La' mejlik jump'ej
ikomitejob jiñä ik'bälaño'bä yik'oty säkbälaño'bä lak pi'äl,
cha'añ mi ikomo ña'tyañob bajche yik'oty jala yom mi
imejlel tyi ochel jiñi ty'añ cha'añ mach yomik mi lak ts'a'leñ
lak bäj ya'i tyi yañtyakbä tyejklum.

Ya'i tyi ijuñ ip'ätyälel k'uxbiyaj, King mi iyäl tyi ikaj
iña'tyibal x*Gandhi*, cha'añ kojaxyo a'bi tsa' ikäñä bajche'
mi imejlel tyi ik'äjñel jiñi k'uxbiyaj, "...Jiñäch weñ p'ätyäl
e'tyiji'bäl añbä icha'añ jumpejty tyejklum weñ tyik'la'bil tyi
letyoy cha'añ mi ityaje' ikoltyäñtyel", yik'oty mi iyäle' cha'añ
yom mi laj k'uxbiñ jiñi laj koñtra, ma'añik woli käle' cha'añ
woli kp'ise' tyi weñ, kome añ ka'bäl chuki mach weñik
woli imel yik'oty ma'añik woli ip'is lak pi'älob, wolijach kmel
tyik'oty ksajkabeñ ik'exol ili joñtyäyel, yik'oty mach yomik
mi lak jeme'.

xMartín *Luther King* tsa tsäñsänty che' tyi ichamp'ejlel
ik'iñilel awril che' tyi ija'bil 1968 tyi ikaj cha'añ woli iletyojiñ
lak ñuklel yik'oty cha'añ junlajaloñlaj yom mi lak mejlel,
jiñ cha'añ che' mi iyäjlel iyuk'ilel ity'añ "jiñi machbä muk'ik
iyu'biñtyel ity'añ" che' tsa' tsäñsäñtyi; tsa'äch iyäk'äj iwuty
ye'tyel: jiñi tsa'bä iletyojityak tsa'äch tyaja tsa'bä iña'tya
imel ; wokolix iyälä iletyoj tsa' p'ixli tyi weñ —che' ja'el
jiñä säkbä wiñikob tsa' ip'isbeyob imelbal — yik'oty tsa'
ilu' käñbeyob iye'tyel tsa'bä imelej tyi yañtyakbä
pañumil. Che' tyi 1964 tsa' ak'eñtyi imajtyañ *Premio Nobel
de la Paz*.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

35. TYi iyuxp'ejlel yumäñtyel*

Kwentu chapane ku

80

Lak tyaty xTYeku añ uxtiykil yalo'bil, junp'ejbä k'iñ tsa' yu'bi cha'añ woli iyälob bajche' yilal jiñi pañämil. xJose, askuñäl, tsa' iyälä jiñä yumäñtyel weñ ñukbä ik'äjñi'bal ilaj tyi pañmil jiñäch iyumiñtyel jiñä machbä añik ikuxtyälel, x-Alponso mi iyäl cha'añ jiñäch iyumiñtyel pimeltyak ixku jiñä xTomas jiñäch iyumiñtyel bättye'eltyak. Mi tyi juntyiklelo'bik tyi iyuxtyiklel ma'añik tsa' mejli ikomo ña'tyayob mi ta'ik k'otiyob tyi isujmlel, che' tyi iñäch'tya komoty'añ, lak tyaty xTYeku tsa' iläk'tyesa majlel ibäj yik'oty tsa' isu'beyob:

—Mi ikajel käk'eñetyla tyak'iñ cha'añ mi la' majlel tyi xämbañumel jump'ej ja'b. Che' mi la' sujtyetyilel mi ikajel laj k'el bakibä yumäñtyel matye'el weñ ñuk ik'äjñi'bal.

Jiñäch tsa'bä imelej. Jump'ejbä k'iñ, lak tyaty xTYeku tsa' ipi'le majlel iyalo'bil k'äläl baki añ ixäk' bij. TYi jujuntyiklelob tsa' kaji ibajñel xäñob majlel ibijlel. Che' tsa' ñumi jump'ej ja'b tsa' cha'sujtyiyob tyilel tyi ilumal cha'añ mi iyälob chuki tsa' ityajayob.

xJose tsa' k'oty tyi junp'ej ranchuj yik'oty tsa' kaji tyi e'tyel. Ixku jiñä iyum añ a'bi ibety tyak'iñ tsa' su'beñtyi jiñä xJose cha'añ yom mi imajlel ityoje'. Ilaj tyi lum añ ka'bäl joñtylo'bä la kpi'älob ixku jiñi xJose tsa' kaji iñusañ majlel ili wokol. TYi ñaxambä ak'lel, che' tyots'olix tyi iwäyi'b, tsa' yu'bibej iwoj jiñi Pebo, jiñäch junkojty ts'i' tsa'bä ipäyä majlel yik'oty. Tsa' isu'bej cha'añ la' ñäjch'ik, ixku jiñä ts'i'

* Molina, M. I. (1991). Los tres reinos. En *Cuéntanos lo que se cuenta*. (6ª Edición). México: Conafe: 72-73. (Literatura infantil).

ma'añik tsi' ja'k'äj tsa käläx kaji tyi woj yik'oty li xJose tsa' iña'tya ke cha'añ añ chuki mi ikajel tyi ujtyel.

CHe' jiñi tsa' k'otyí jiñä jontyolo'bä wiñik ichilbeñ tyak'iñ. xJose añ junts'ijty ijuloñi'b tsa ik'äñä ikotyañ ibäj. TSa' mejli ibäk'tyesañob jiñä joñtyolo'bä wiñik, anke añ ilojweñal tsa' käli. TYi yambä k'iñ, tsa' k'otyí tyi junp'ej alä ranchuj, baki juñtyikil x-ixik tsa' itsäka'be ilojweñal yik'oty chäpbilbä yopotye'tyak, k'älä jiñtyo che' tsa' lajmi ilojweñal. CHe' tsa' ich'ämbe isujm ik'äjñi'bal iñuklel tyi jujunchajplel iyumäñtyel matye'el, jiñä juloñi'b tsa'bä ik'äñä ikoltyañ ibäj mi imejlel tyi tyajtyäl tyi iyumäñtyel machbä añik ikuxtyälel, ixku jiñä ts'i' mi ityajtyäl tyi iyumäñtyel bätye'eltyak, jiñä pimeltyak tsa'bä k'äjñi tyi ts'äkantyelel mi ityajtyäl iyumäñtyel tyi pimeltyak.

Ixku jiñä x-Alpoñso, tsa' sajtyi tyi iyojlil matye'el ka'bäl k'iñ tsi' ixäñä. CHe' tsa' iyäk'ej wi'ñal tsa' kaji isajkan ibäl-iñäk', k'älä jiñtyo che' tsi' ityaja juntyejk mansañaj añbä iwuty. CHe' ja'el, tsa' iyäk'ej tyikiñtyi', yik'oty tsa' isajka, k'äläl jiñtyo che' tsi' ityaja ijol ja' tsa' mejli ijape'. CHe' ma'añix iwi'ñal ityikiñtyi', yik'oty imansañaj iya'al, tsa' kaji iña'tyañ

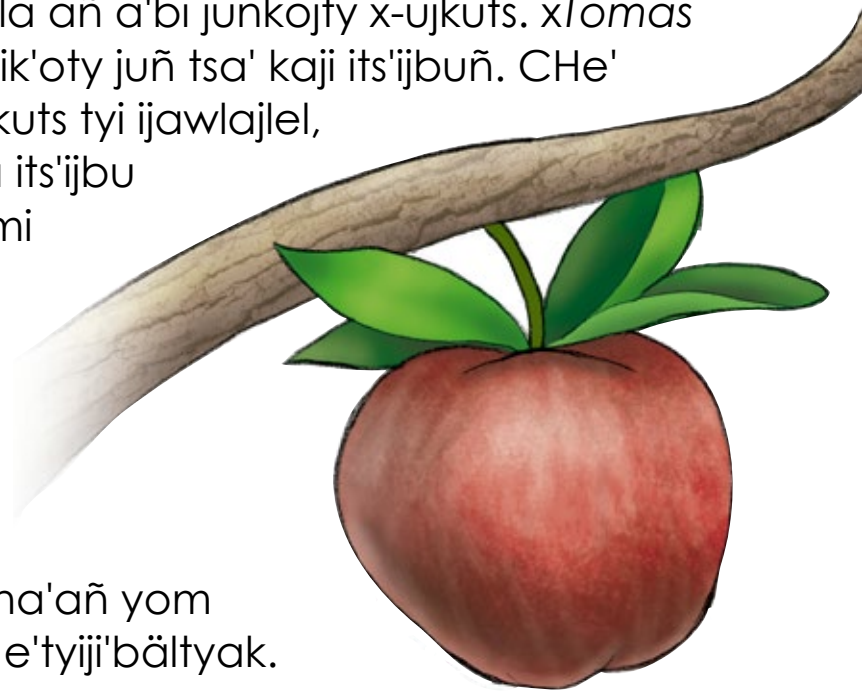

bajche' yom ikajel tyi lok'el ya'i tyi kolem matye'el. Kome ma'añik woli iña'tyañ bajche' mi ikajel tyi sujtyel, junp'ejbä k'iñ, tsa' k'oty i tyaje' tyi ijol ja' junkojty kawayu'. TSa' iläk'tyesaj majlel ibäj, tsa' ijajpi yik'oty tsa' ik'ächtyaj.

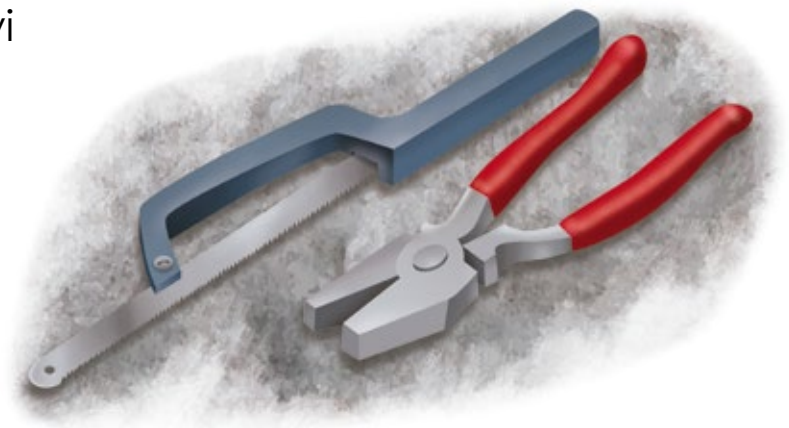
CHe' ya'ix -k'ächäl tyi ipaty kawayu' tyi ilu' joy k'elej pañämil. CHe' tsa' ityaja jiñä ñoj bij yik'oty tsa' mejli tyi k'otyel tyi junp'ej ranchu. CHe' koltya'bilix tsa' yu'bij, tsa' kaji ipensarin iñuklel jiñi iyumäñtyel pañämil: jiñä kawayu' mi imejlel tyi tyajtyäl tyi iyumiñtyel bät ye'el, ixku jiñä mansañaj tyi iyumäñtyel pimeltyak, ixku jiñä ja' mi ityajtyäl tyi iyumäñtyel machbä anik ikuxtyälel.

Ixku jiñä xTomas, tsa' k'oty tyi jumpejty tyejklum. Jiñjachbä tyi k'iñ tsa' tsäñsäñtyi jutyikil lak pi'äl, tyi päjk'ij cha'añ jiñ tsa' icha'le tsäñsaya xTomas. Jiñ cha'añ tsa' ipäk'äyob. Anke jiñi xTomas tsa' iloñ alä cha'añ mach xtsäñsayajik, tsa' iwersa otsayob tyi tyojmulil. Jump'ejbä k'iñ ya'i tyi oyotylel tyojmulil tsa' ik'ele cha'añ ya' jich'kächäl jump'ej jawla tyi ityi' weñtanajlel iyotylel tyojmulil. Ya'i tyi imal jawla añ a'bi junkojty x-ujkuts. xTomas tsa' isajka junts'ijty lapis yik'oty juñ tsa' kaji its'ijbuñ. CHe' jiñi tsa' ibäk'lok'oj jiñi x-ujkuts tyi ijawlajlel, tsa' iyäk'ej jiñä juñ tsa'bä its'ijbu yik'oty tsa' ikolo cha'añ mi iwejlel majlel ikäy juñ.

Ili alä bät ye'el tsa' k'oty tyi iyotyoty ityaty xTomas. CHe' tsa' iña'tyaj chuki tsa' icha'le jiñä iyalobil. Ya'i tyi juñ woli ik'ajtyiñ cha'añ yom mi ich'ämbeñtyel majlel e'tyiji'bältyak.

xTomas tsa ch'ämbeñtyi
 k'otyel junts'ijty
 ñety'oñi'bäl yik'oty
 p'elob tsukutyak'iñ.
 Jiñäch tsa'bä ik'äñä
 ijam ityi' yotylel
 tyojmulil cha'añ mi
 ilok'el. Che' ja'el
 tsa' iña'tya iñuklel

ik'äjñi'bal iyumäntyel matye'eltyak, kome jiñä xujkuts
 tyilem tyi iyumäntyel bät ye'eltyak, ixku jiñä lapis yik'oty
 juñ tyilem iyumäntyel tyi pimeltyak ixku jiñä e'tyiji'bältyak
 tsa'bä ik'äñä ijam ilok'i'b tyilem iyumintyel tyi machbä añik
 ikuxtyälel.

Ñumenix jump'ej ja'bil, tyi iyuxtyiklelob tsa' cha'
 sujtyiyob tyilel tyi iyotyoty lak tyaty xTYeku. Che' tsa'
 k'otiyob, ixku jiñi ityaty tsa' ityempayob ibäj yik'oty
 tsa' ik'ajtyi'beyob chuki mi imejlel iyälob tyi iñuklel jiñä
 iyumäntyel matye'eltyak. TYi ipejtyelelob tsa' ikäñäyob
 cha'añ ma'añik mi imejlel tyi lotyiñtyelob yik'oty awäleyi
 weñ yujilo'bix bajche' añ tyi iyuxp'ejlel yumäntyel ilaj tyi
 pañämil. Jiñ cha'añ, che' tsa' ujtyi ityeme ña'tyañob
 ili ty'añ.

Xmoty ña'tyibaläl ty'añ cha'añ its'ijbuntyel: Martha Isela Molina

Xñusa ty'añ iña'tyabä: Rosendo Vela Cortina

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

36. Jiñi xchumtyälob tyi wits*

Kwentu chapane ku

84

Añ a'bi junp'ej xchumtyäl ch'oyol tyi iye'bal wits yik'oty iyälak' bajche' jiñi muty ajtsob yik'oty chityam bakijach mi majlel tyi xämbal ya'i tyi kajpe'lel. Che' bajche' ñämäl imel, yom ityaj xiñk'iñil, jiñi ña'al ts'i' choko majlel jiñi ich'ok cha'añ yäk'eñ sa' jiñi muty, chex jale jumuk' imajlel jiñi xch'ok ma'añik tsikil k'otyel, che' jiñi ili iña' tsa' majli ik'ele':

—ǵKch'ok, baki añety? ¡La'ixku! —che' woli tyi oñel ili lakña', pe ma'añik majki tsi' ijak'ä.

TSa' bäjli k'iñ ili xch'ok ma'añik tsikil tsa' k'otyi, jiñi iña' tsi' leñ käyä ipechojm cha'añ imel pusik'al tsa' majli ik'el ya' tyi kajpe'lel tyi pañ otyoty, ya' baki tsa' majli yäk'eñ ibuk'bal alämutyob. Jiñi lakña' xityi kotyol tsa' kaji tyi oñel, sutysutyña tsa' loñ kaji isäklañ ya' tyi matye'el pe ma'añik chu'bä tsa' kaji mejlel icha'añ tsa' kaji tyi u'k'el. TSi' chuku sujtyel ajñel tyi yotyoty jiñi oraj tsa' k'otyi jiñi iñoxi'al tsi' ik'ajtyi:

—ǵCHuki tsa' cha'lej, chukoch wiliyety tyi u'k'el?

—¡Ma'añik tsikil jiñi xch'ok! ¡TSa' kloñ choko majlel cha'añ yäk'eñ ibuk'bal jiñi alämuty, ya' tyi kajpe'lel chän ma'añix tsa' juli tyilel! —Che' tsa' ibäk'ña alä jiñä lakña'.

—¡Bajche' isujmlel mi abajñe chok majlel jiñi alä xch'ok ya' tyi kajpe'lel! ǵMa'añik mi ach'ämbeñ isujmlel x-ixik?

TYi oraj tsa' lok'iyob isäklañ ya' tyi yambä otyoty ya'i

* Jiménez, E. (2001). Los habitantes del cerro. En *Jiñi Bajlum Woli Yäl...*, Chiapas, México: Conaculta de Chiapas: 79-8. (Selección de cuentos choles. Biblioteca Popular de Chiapas).

tša' kaji ik'ajtyi'beñob mi ma'añik tsi' k'elbeyob jiñi yalä ch'ok. Jiñi lak pi'älob tša' yäläyob cha'añ ma'añik tsi' k'eleyob tša' kaji ik'ajtyibeñob ibäj chukoch ma'añik tsikil jiñi alä xch'ok.

CHe' tša' ochi ak'älel ili ityaty alä xch'ok woli imelob ipusi'k'al, pejtyelel lak kpi'älob tsi' tyempayob ibäj tsi' kotyayob isäklañ ya'i tyi matye'el, tyi bij, tyi pa' yik'oty ya'i tyi kajpe'lele.

Jiñä lak pi'älob woli iyälob cha'añ jiñi oño wajali añ a'bi tša' sajtyi juñtyikil lak pi'äl, che' tyi iyuxp'ejlel k'iñ tša' a'bij ityajayob ya'i tyi matye'el buchul a'bi tyi ipam xajlel ya'i tyi ipañ wits; che' tsi' ityajayob mach a'bi yujilix ty'añ yik'oty k'amix a'bij. CHe' tša' ñumi wäkp'ej k'iñ tša' cha' weñ-aj tša' cha' kaji tyi ty'añ tša' a'bij kaji iyäl cha'añ tša' isu'beñtyi weñ ts'äylabä xajlel, ña'al tyak'iñ yik'oty x-ch'oktyak; jiñä kayejtyak yik'oty bijtyak tša'bä ik'ele weñ ty'ojoljax a'bi ch'älbil yik'oty lemlaj ts'äylaw xajlel, jiñi päk'ä'bäl ñichim tyi pañ otyoty weñ ty'ojoljax a'bi, jiñi päk'ä'tye' lekojix a'bi k'ämbä iwuty yik'oty ty'ojoljAXBä ja'.

Jiñi lak pi'älob weñ chañtyakob a'bi; jiñi wiñikob weñ tyamtyakob a'bi itsuktyi' ixku jiñi x-ixikob weñ ity'ojolobjax a'bi yilal weñ tyamtyakob itsutsel ijol. Tša' a'bi ik'ele lekojix a'bi bättye'eltyak che' bajche' jiñi bajlum, tye'lal, me', ejmech, chibu, lukum, xkuj, xäye', xk'äñ xäye' yik'oty yañtyakobtyakbä. Weñ ity'ojoljax a'bi jiñi lumaläl ili wiñik tša' a'bi yälä cha'añ mi cha' tsijib sujtyel majlel, pe che' tša' ityaja chämp'ej uj tša' chämi.

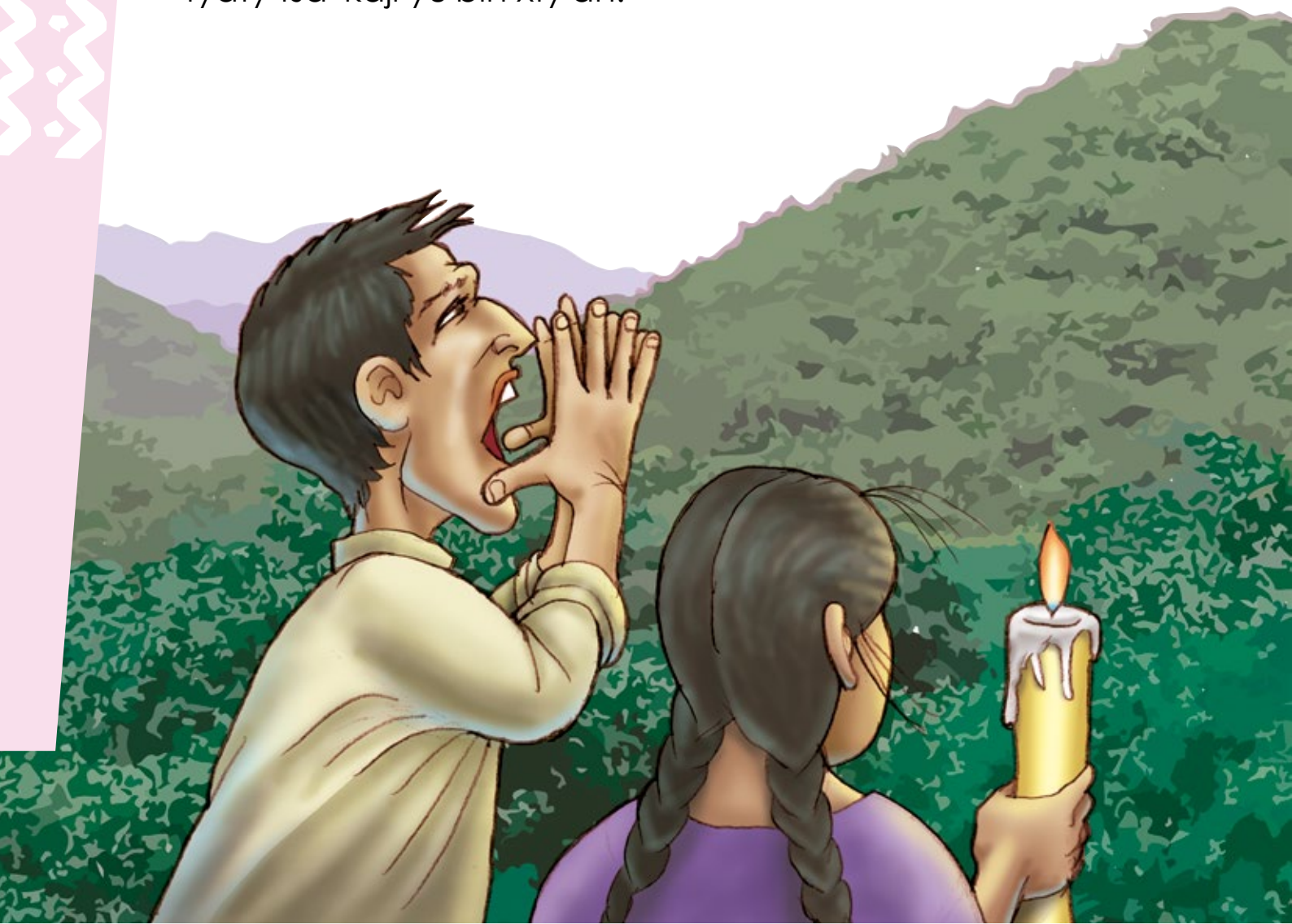
Pejtyelel ili ty'añk'iñ tša' isu'beyob ityaty-iña' jiñi xch'ok. Mi iyälob jiñi xchumtyälob tyi wits muk' a'bi ich'ämbeñob majlel lak pi'äl yik'oty bättye'el, aläk'äl, cha'añ mi ichajpäbeñob che' jiñi muk' a'bi ik'ajtyiñob wokolty'añ cha'añ mi icha' ak' jiñi tša'bä ich'ämä majlel.

—Che' yom mi lak mele' ja'el —che' tsa' yäläyo'b.

Tsi' iwa'chokoyob wäktiyikil laj koli'balob cha'añ mi ik'ajtyi'beñob wokol-ty'añ jiñä iyum wits yik'oty jiñi ch'eñ cha'añ mi icha' ak' jiñi aläxch'ok; tsi' ipuluyob kolem ñichim yik'oty pom, che' jiñi tsa' kaji ityech ipäyob jiñi aläxch'ok tyi ik'aba'.

—¡La'ixku! ¡La'ixku aläxch'ok! ¡CHa' sujtyeñ tyilel, mach awotyotyik jiñä wits, jiñä ch'eñ! ¡Mach ajak'beñ ity'añ jiñä xchumtyälob tyi wits! ¡La'ixku, jiñä atyaty aña' woliyob tyi uk'el!

Tsa' iñokchokoyob ibäj ya'i tyi iyolil matye'el, tyi säk'ajel, tyi ik'ajel yik'oty tyi ak'älel cha'añ mi ipejkañob jiñi wits. Che' sajmälix ikajelob tyi pejkaya wits juntyikil lak tyaty tsa' kaji yu'biñ xty'añ:

—Weñ mich'ob jiñi api'älob yik'otyob jiñä atyaty aña' woliyob tyi weñ u'k'el, kukux ya'i tyi awotyoty.

Jiñi yañtyakobä wiñikob tsi' ty'oxotyakob ibäj majlel isäklañob, tsa' kajityakob tyi oñel ba'tyakjach che' mi its'itya' yubibeñob iyuk'el jiñi aläl oraj mi iläk'tyesayob majlel ibäj, che' ja'el oraj mi icha' bäk' majlel; woli ijak' jiñi oñel che' jiñä mi majlel ik'elob, che' mi k'otyelob ñajtyix añ yu'bil iyuk'el ya'i.

CHe' tsa' ñumi uxp'ej k'iñ icha'leñob säklaya, tsax weñ lujp'ayob jiñi ibujk ipislelob weñ ach'tyak. TYi jump'ej säk'ajel che' tyi ichämp'ejlel k'iñ juñtyikil lak ña' tsa' majli ich'añtyilel ja' che' jiñi ya' tsi' k'ele jiñi alä xch'ok wolibä isäklañob buchul tyi iye'bal juntyejk tye', jiñi x-ixik tsi' läk'tyesa ibäj ik'el che' jiñi tsa' kaji ityech ipejkañ, jiñi ala xch'ok ma'añik woli ijak' chejach woli ijäm ts'ujñ ijol che' jiñi mach tyijikñayik tsa' yu'bij, che' jiñi tsi' chukbe ik'äb cha'añ ipäy majlel tyi yotyoty.

CHe' tsa' sujtyi majlel xch'ok tyi yotyoty ili ityaty iña' weñ tyijikña tsa' yu'biyob tsa' kaji iña'tyañ imelob k'iñ cha'añ tsax cha'k'otyji jiñi iyalä ch'ok. TYi pejtyelel tsa' ityempayob ibäj, jiñä laj koli'balob tsi' cha' ts'ä'bäyob ñichim, tsi' puluyob pom, tsi' pejkayob lak yum tsi' tsäñsayob muty cha'añ mi ik'uxob yik'oty ja'el tsi' su'beyob jiñä xchumtyälob tyi wits cha'añ ma'añix mi ichäñ wolts'iñob jiñi lak pi'älob.

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio Sánchez López

37. Ixiñi kaxlañ päkä'waj cha'ambä xLupita *

Narasyoñ tyi ilumalel Mejikuj

88

TYi ipejtyelelob tyi jiñi iskuelaj weñ pukujiñilo'bi che' mi ikaja joch'oñel ta'ixbä su'bentyiyob tyi yambä oraji. Machbi sajweñ tyi yu'biyob che' tyi se'k'otyiyoi kome ma'añbi tyi su'bentyiyob jalaj mi kaja ik'otyelob; che'jiñi, ta'bi k'otyi xLupita tyi jiñi isaloñ, ta'bi su'bentyi ke jiñibä k'iñ mi kaja ik'otyel ijojch'elob pejtyele alälob. Ichächbi jiñi tyi ujtyi, ta'bi tyejchi ipäjyelob tyi ik'aba chäch bajche' tsolol jiñi tye'elts'ib, tyi jujuñtyikil, tyi ipejtyelelob alälob yik'oty ich'okilel alälob año'bä tyi jiñi iskwelaj.

Li xLupitaji mu'bi ibä'ñañ jiñi joch'oñeltyak kome che'añak tyi ch'o-äj añbi ik'am-añ ili yejtyalel ibä'tyal machbi weñ yu'bi; jimbi cha'añ xLupitaji machbi mej tyi joch'ol. Li ik'am-añ añbä icha'añ xLupita machbi saj ña'tyabil, ik'aba'bi VIH. Jiñi kixtyañujo'bi ñoj mañajo'bi yik'otyo' año'bä icha'añ jiñi k'am-añ; jimbi cha'añ, ip'eñelob xLupitaji ma'añbi majch mi isaj su'beñob.

Li xLupitaji machbi saj sumuk pamil tyi yu'bi, li alob ajoch'oñel bechonkolbi ipäy alälob yik'oty ich'okilel alälob; be läk'älixbi cha'añ mi iñume ik'aba. Ta'bi ipensali cha'añ mi isu'beñ tyi xuk'ulbä ty'añ jiñi xjoch'oñel cha'añ ma'añ majch mi iña'tyañ. Li alob xjoch'oñel ta'bi ipäyämajlel yik'oty yambä xk'alälbä xjoch'oñel ita'bi isu'be chuki ta'bä isu'be jiñi ajlupita. Li xk'alälbä xjoch'oñel, tyoj majlelbi ich'ujlel, ita'bi iporya alä:

* Castelán, A. y Rincón, P. (2001). Media torta para Lupita. En *Manual de lectura de cuentos Kipatla*. México: Consejo Nacional para Prevenir la Discriminación: 48-51. (Colección de cuentos, s. n.).

"¡Komoke añ icha'añ jiñi sida!" TYi jiñibä oraj, ka'bälbi ipi'älo'bä alo'bo' yik'oty xk'alälob läk'älbä añob ta'bi yu'biyob. TYi ipejtyelebi jiñi iskwelaj tyi k'otyi ilu' ña'tyañob. TYi jiñjachbibä k'iñ, tyi ipejtyelelob alo'bob yik'oty xk'alälob año'bä tyi isaloñ yik'oty tyi yiskwelaj tyi ik'extyäyob ipensal: ma'añbi majch sajyom buchtyäl tyi iläk'älel yik'oty ima'añbi majch mi' sajyäk'eñ che'ts'iñtyäl ikaxlañ päkä'waj ima'añbi majch mi' saj jop' yäk'eñ ik'äb.

Jiñi ta'jachbä iläk'be ibäj jiñjachbi xpäsjuñ xjasintyujbä ik'aba'. Ta'bi isäklä che'ñak tyi lok'iyob tyi k'aj-øj tyi xink'iñil ita'bi ilu' k'ajtyibe mi isu'beñ jiñi ik'am-añ. Li xLupitaji ta'bi isu'be kechächbi tyi ch'ok-äyi, jimbi cha'añ mach ñoj weñ ibä'tyali ijimbi cha'añ je'e ma'añ mi isaj lajme tyi ik'am-añi. Li ityatyo'i ta'bi ityajayob je'e jiñi k'am-añ ita'bi sajtyiyob che'añak ch'ok-alätyoyi; jimbi cha'añi, chumulbi yik'oty itatuchob.

Li xLupitaji ta'bi ilu' su'be xpusjuñ lu' iña'tyabä cha'añ jiñi k'am-añi: bajche' mej ityajo' yaño'bä kixtyañujob, ibakibä käñityajbäj mi imejlel, yik'oty yañtyakbä. TYi läk'äljachbä k'iñ, li xpäsjuñ xjasintyuj, che'jachbi ba'ikachbä kixtyañiji, ta'bi isutyk'ibe imeloñel jiñi ajlupitaji ta'bä yäk'ä tyi yambä k'iñ cha'añ mi ityoj-isañ.

Mach tyi ipejtyelelob jiñi xpäsjuñob weñob bajche' jiñi xjasintyuj. TYi juñtyiki cha'tyiki añ ta'bä yäläyob ke jiñi ajluputaji machbi mej mi ik'otyelob tyi iskwelaj.

Ka'bälbi tyatyälob yik'oty ña'älob tsajñibi ikerajñob jiñi yumul ita'bi isu'beyob cha'añ mi ilok'e' jiñi ajlupitaji kome machbi iweñlel mi yajñe yik'otyob jiñi yambä alälob yik'oty jiñi ich'okilel alälob.

TYi läk'äleljachbä k'iñ, li yumäl tyi iskwelaji käläxixbi ts'ijbsu'boñel tyi ich'ämätyak yik'oty pejkäñtyel tyi ch'ajañ tyak'iñ cha'añbi mi isu'beñob mi ilok' tyi iskwelaj jiñi xLupitaji.

Machbi saj weñix pamil ya'i tyi isaloñ ajlupita. Ka'bälbi ip'iälob alälob yik'oty ich'okilel alälob, yik'oty ityaty iña'ob, año'bi ibäk'eñ mi jiñi ajlupita mi ityoybeño'bmañle ichämel.

Yañtyako'bä, machbi lajalob, ta'ixbi ipejkäyob jiñi juñ ta'ixbä ipäk'ä jiñi xpäsjuñ xjasintyuj, ita'bi icha'tyecheyo' iläk'o ibäj yik'oty jiñi ajlupita, ityempañoob ibäj tyi k'aj-oj ya'bä oraj tyi xiñk'iñil, ixku laj eleñaji ñoj ipi'älo'bä ibäj yik'oty, ta'bi icha' xuty'be ixini ikaxlañ päkä'waj.

TYi jiñibä k'iñiltyak li xpäsjuñ xjasityuj ta'bi weñ lok'i ipensal. Ta'bi ichoko tyi päyol imuch'k'iñob ibäj tyatyälob, ña'älob, wiñiko'bä xpäsjuñob, x-ixiko'bä xpäjuñob yik'oty ch'atyikil jula'ob weñ päyalo'bä: jiño'ächbi jiñi x-ts'äkayajbä x-ixik ik'ababä Ibañez yik'oty juñtyikil tyälembä tyi *Secretaria de Educación Pública (SEP)*.

Jiñi x-ts'äkayajbä x-ixik tyi iweñ yälä bajche' mejtyak tyi tyajol jiñi k'am-añ VIH, tyi yälä je'e mi lu' ña'tyibiki tyi jiñi pejtyele xpäsjuñob yik'oty xkäñjuñob, ma'añbi sajlik wokolelel cha'añ mi ik'am-añob jiñi alälob yik'oty ich'okilel alälob.

Jiñi jula' tyälembä tyi SEP tyi yälä ma'añbi majch mej ilok'sañ tyi iskwelaj tyi ipejtyele kolem lum Mejikuj juñtyikil aläl yok'oty ich'okilel aläl mi chumulki yik'oty jiñi k'am-añ VIH. I-añbi, ijuñilel tyik'oñel ik'ababä *Ley Federal para "Prevenir y Eliminar" la Discriminación*, imuk'bi ikotyañ je'e jiñi ajlupita mi añki majch mi ityä'lañ bache' mi yäl jiñi ijuñilel tyik'oñel. Laj xLupitaji weñ tyijikñabi tyi yu'bi che' lu' añtyak jiñi ijuñel tyik'oñeltyak cha'añbä cha'añ mi ikotyañtyel.

TYi läk'äleljachbi k'iñiltyak, lu' päjtsikilbi keli ajlupita machbi sajmej tyi lok'ol ya'i tyi iskwelaj, muk'biki imelo' machbi sajyom machbi che' mi yäl tyi jiñi ijuñel tyik'oñel.

Li xpäsjuñ xjasintyuj ta'bi yälä jiñi su'boñel tyi saloñ. Ta'bi ilu' su'beyob tyi ipejtyele alälob yik'oty ich'okilel alälob ma'añbi ke ilok'el tyi iskwelaj ityi ipejtyelelob wale ili mejbi mi ilu' weñ käñityañob ibäj, yik'oty je'e, muk'biki ilow ibäj o ilajchiñ ibäj jiñi ajlupita. Che'jiñi li xpäsjuñob muk'bi ik'añob tyejp'i' ik'äb cha'añ its'äkañob. Li jiñi xpäsjuñ ta'bi ik'ajtyibe tyi ipejtyele jiñi ipi'älob tyi aläliye cha'añ mi iyäk'eñob weñ tyijikñiyel cha'añ ijulel jiñi ajlupita ityi iweñ jats'äyob ik'äb.

Ka'bäl ityatyina'älob jiñi alälob yik'oty ich'okile alälob tyi lojk'iyob tyi jiñi iskwelaj, añächbi ta'bä käyleyobtyak pe ma'añbi tyi isaj läk'beyob ibäj. Ixku laj elenaji ta'bi isu'be jiñi ajlupita ke añbi juñtyiki cha'tyiki alälob yik'oty ich'okile alälob ma'añbä mi isaj läk'o' ibäj yik'oty, iyoke ts'ak'eloljachbi ma'añbi icha'añ jiñi k'am-añ VIH. Cha'añjachbi mach yokeyom ik'elo'.

Li xLupitaji weñ tyijikñayixbi pañmil mi yu'biñ. Machbi mejlix icha'leñ lotyak yik'oty ipensaliñtye jiñi joch'oñeltyak.

92

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

38. CHa'añ ka'bäl päsoḱ'ä'bäl, xLawraj*

Narasyoñ tyi ilumalel Mejikuj

Jiñi xLawra ta'bi chumle tyi *Kipatla*. Ik'aba' ityaty jiñbi ajEstebañ l-añbi icha'añ tyeñtyaj. Tyi yoch-añbi k'iñtyak, mu'bi ikotyañ ityaty jiñi xLawra tyi ityeñtyaj, weñ yujilbi imelol ka'bäl chä'bäyestyak: mejbi iweñ tsol p'olmal, mu'bi iweñ päke', yik'oty mu'bi imel tsikoñel cha'añ mi yäk'eñtyel ityojol jiñi mäñoñel yik'oty je'e mejbi imel ty'oxoñel cha'añ mi yäk' isujtyi jiñi tyak'iñ.

Ta'ixbi ñumi yuxp'ejlel ja'bil, ta'bi k'am-äj jiñi xLawra ixkojchikiñbi tyi käyle, imuk'bi kaja ik'äñ soñ läp'älbä tyi ichikiñ cha'añ mi imejle iñik'i ñäch'tyañ. Muk'bi yajñel tyi iskwelaj ba'mi ipäsbeñtyel ty'añäl tyi päsk'ä'bäl mejikanaj cha'sujtyelbi tyi semañaj, jimbi cha'añ mach mej ikotyañ ityaty tyi pejtyele k'iñ.

Li xlawraji mu'bi ikisñiñ iläp li soñoñ cha'añbä ñäch'tyayaj tyi iskwelaj. Ta'bi iloloñsu'be jiñi x-ixik mu'bä ipäsbeñ juñ kemachbi mej iñik'i ñäch'tyañ yik'oty ta'bi isu'be mi ik'elbeñ ityi cha'añ mi iña'tyañ chuki chonkol iyäl, lix päsjuñbä x-ixiki tyi patyäleltyobi tyi ichokomajlel tyi buchtyä; iche' mi iñik'i päsi mu'bi isutyk'iñ ipaty cha'ñ mi icha'aleñ ts'ijb tyi pisaroñ.

Li xLawraji ma'añbi chuki mi isaj ña'tyañ. Ma'añbiki yik'oty jiñi soñ cha'ñbä ñäch'tyayaji machbi isaj ña'tya mi käläx o weñ käylem muk' tyi ty'añ, che'bi mi yu'biñ che'bajche' jiñi yuskuñ mi iñäch'tyañ soñ yik'oty jiñi läp'bilbä tyi chikiñältyaki.

* Castelán, A. y Rincón, P. (2001). Para más señas, Laura. En *Manual de lectura de cuentos Kipatla*. México: Consejo Nacional para Prevenir la Discriminación: 60-62. (Colección de cuentos, s. n.).

Ñoj yujilbi a'liyaj jiñi xpäsjuñbä x-ixik yik'oty ta'bi isu'be keñoj käläxbi muk' tyi ty'añ. Ta'bi icha' su'be kema'añ mi buchukoñ ya'i tyi ñasañ kome ya'bi mi ibuchtyälob machbä uts'atyo'b ili xLawrabä ñoj uts'bi. Ma'añbi muk' tyi saj tse'ñal che'añki mach mi iñik'i mel tse'eñtyikbäyi, pe cha'añbi mach mej tyi ñäch'tyayaj imachbi iña'tya chukoch muk'ob tyi tse'ñal jiñi yañtyako'bäyi.

Li xLawraji ma'añbi sajlik ipi'äl alo'bo'bä yik'oty xk'alälo'bä. Ma'añbi mi majch mi isaj su'beñ alas kome ma'añbi mi iña'tyañ chukiyes tyi alas muk'ob. TYi junp'ejbi k'iñ, ta'bi isu'beyob mi icha'leñ alas mujkuyajbätyak, pe kome ma'añbi tyi isaj yu'bi che'ñak tyi tyajleyob ipiälob, ta'bi käyle imujkuñ ibäj k'älätyobi che'ñak tyi ujtyi jiñi yorajle k'aj-oj iwi'lixbi tyi k'oty tyi jiñi isaloñ. Tyi ipejtyelebi ipi'älob alo'bo'bä yik'oty xk'alälo'bä tyi iwajleyob. Li xLawraji weñ ch'äiyembi tyi majli tyi iyotyoty che'ñak tyi lok'i tyi yiskwelaji ita'bi isu'be ityaty.

TYi isaloñ, li xLawraji añbi ipi'älob lutyo'bä, xSantraj yik'oty xSawul, imachbi saj lajalob. Li xSawuli weñ xlasbi iñoj mech'bi; li xSantraji, machbi lajal, ñoj wembi yik'oty ipi'älob, ñäch'älbi iweñ yujilbä; iyik'otybi, lajalbi mi ibuchtyäl yik'oty xLawra.

TYi yambä k'iñ, jiñi x-ixikbä xkän'tyisayaj juñ tsa' isu'bu ixujty'il ts'itya' ty'añ cha'añ mi its'ijbuñob ya'i tyi juñ, xLawra yom a'bi mi ik'elbeñ ityi' jiñä xkän'tyisaj juñ bajche' chonkol iñijkañ ityi'yej yikoty, cha'añ, mi its'ijbuñ

tyi oraj. Ya'i tyi iyujtyi'bal xujty'il ty'añ, jiñi xkän̄tyisayaj tsa' iyälä yik'oty, tsa' isutyk'i ijol cha'añ ikañ k'ele ityi' weñtanaj. xLawra, che'bibä sätyäl ibäj mi yu'biñi, tsa'bi ik'elej ipi'älob. TYi ipejtyelelob weñ xuk'ulob iñäch'tyañob ty'añ, ñukñuktyakob ik'el ijuñ che' woli its'ijbuñob. Che'jiñi machbi che'jaleli, tsa'bi yu'bi tyi xik' ñijkäbeñtyi ixujk'ub yik'oty jump'ej sujkujib ts'ijb. TSa' sujtyi ikañ k'el ixSantrajbi, xch'okbä ipi'älbä tyi k'el juñ, chonkolbi ipäsbeñ ijuñ, yik'otybi iyujtyi'bal ixujty'il jiñi ty'añ tyi weñ kolembä tye'el ts'jb cha'añbi mi ityaje' ik'el.

Che' tsa' lok'iyob tyi k'aj-oj, xLawra tsa' isu'bej cha'añ wokolix iyälä xSantraj yik'oty tsa' tyeme läts käliyob its'ijbu'beñob ibäj ik'äb. Che' tsa' ujtyi ik'ajob iyoj, xLawra tsa' imelej jump'ej iyejtyal ty'añ baki mi ipäs cha'añ ñoj weñbä ipi'älob ibäj, ta'bä ikänä yikoty Xkän̄tyisayaj tyi ty'añ ty'añäl tyi päsk'ä'bäl mejikanaj. xSantraj mach yuilik chuki isujmlel jiñä iyejtyal ty'añ tsa'bä päsbēñtyi, ixku jiñä xLawra tsa' isu'bej:

—“ǵAwomba cha'añ che' mi lak sujtye tyi ñoj laja kpi'älbä lakbäji?”, xSañtra tsa' ijak'ä ñoj yomäch.

xSawul, lutybä yuskuñ jiñi xSantra, tsa' ik'ele cha'añ añ chuki woli iñope' imelob lekojbä yik'otyo' ik'äb; tselekña tsa' bāk'majli ik'ajtyibeñ, ixku jiñi xLawra tsa' ijak'be cha'añ jiñä lak pi'älob machbä mu'k'ik iyu'biñob ty'añ mi imejlel ik'äñob yambä lak ty'añ ty'añälbä tyi päsk'ä'bäl cha'añ mi imejlel iyälob chuki yom isu'bob. Jiñi lutyob weñ tyijkñayo'bi itsa'bi isu'beyob yomo'bi ikäñob je'el . xLawra weñ tyijkñä tsa' yu'bij, kome tsa' ityaja cha'tyikil tsiji'bä ipälob.

Jiñi lutyob tsa' ikomoñ aläyob yik'oty xLawra cha'añ ya'i tyi ityeñtyaj ityaty mi ik'elob ibäj cha'añ mi imajlelob tyi kän̄ ty'añ ya'i ba' mi ipästyäl tyañälbä tyi päsk'ä'bäl mejikanaj. Lu' ya'i año'b a'bi, yik'oty iyuskuñ jiñä lutyob,

xBetuj, che' tsa' k'oty xSusi, ipi'äl xLawra ts'itya' añixbä ija'bilel, mu'bä ik'otyel tyi kãñoñel je'el. Jiñi xBetuj tsa'bi imulä jiñi xch'ok weñ ity'ojol a'bi tsa' ik'elej. CHE' tsa'ix lu' sujtyiyo'bi, jiñi ityaty xLawra tsa' isu'be xBetuj kejiñi ajSusi machbi yujilik ty'añ kome ma'añik mi iyu'biñ ty'añ ichä'ächbi tyi ch'ok-äyi, jiñbi cha'añ, mi ik'äñ ik'ä'b isub chuki yom iyäl tyi jiñi ty'añ ty'añälbä tyi päsk'ä'bäl. TYi orajachbi jiñi xBetuj tsa' yälä yombi ikäñ jiñi ty'añäl cha'añ mi imejlel ipejkaño'b ibäj yik'oty xSusi.

Ka'bäl k'iñ tsa' ñumi, xBetuj tsä'äch mejli ipejkañ jiñi ajSusi. xBetuj yik'oty jiñi ajSusi chonkolo'bi ik'elo' ibäj. xLawra junp'ejbä k'iñ tsa' iñoj ña'tyä, che'ñakbi ya'año' tyi junp'ej iyotylel k'uxo' waj ba' buchulob ichonkolo'bi ik'äñ tyi ty'añ ty'añälbä tyi päsk'ä'bäl iche'bibä chonkol isu'beñob ibäj weñ komety.

Jiñä ityaty xLawra tsa' ik'ajtyi'be jiñä xkãñtyisayaj junwejch juñ baki mi ilu' päs jiñä itye'el tyañ mu'bä ik'äñ tyi kãñtyesa jiñä ty'añ ty'añälbä tyi päsk'ä'bäl mejikanaj, itsä'äch ak'eñtyi jiñä xSawul.

Mukuljachbi, ili tsa' ipäk'äj tyi imal iyotyle kãñtyesayaj yik'oty tsa' ilu' isu'beyob jiñi x-ixiko'bä yik'oty wiñiko'bä ipi'älob tyi kãñ juñ cha'añ jiñäch iyejtyalyak ty'añ cha'añ mi ilu' imejlel ipejkaob ibäj. TYi ipejtyelelob, tyijikñayob tsa' yu'biyob, ilu' tsa'bi iñopoyob ikäñ.

CHe' tsa' ochi jiñä xkäñtyisayajbäj x-ixik tyi imal saloñi, jiñi xñopjuño'b alo'bob yik'oty xk'alälob, ñäch'älo'tyakbi, tsa' ik'äñäyo'b tyi ty'añ jiñä iyejtyal Bajche' la' wilal. Jiñbä k'iñ, jiñä xkäñtyisayajbäj i-xik ma'añix tsa' ichäñ alä jiñä ity'añ mu'bä iñoj ale', ¡Lu' ñä'ch'ixlajbäj!, lu' ñäch'älo'bi tyi ipejtyelelob. xSandra tsa' kaji isu'ben jiñi xkäñtyisayajbäj x-ixik cha'añbi ik'äñol jiñi ty'añ ty'añälbä tyi päsk'ä'bäl mejikanaj, jiñächbi junp'ej ty'añäl mu'bä ik'äñob lak pi'älob machbä mu'k'ik iyu'biño'b ty'añ ilaj tyi Mejiku.

Xk'axtyesa ty'añob tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez
y Nicolás Eusebio Sánchez López

39. Mukbilbä icha'añ xKristina*

Narasyoñ tyi ilumalel Mejikuj

98

xKristina, juntyikil aläxch'ok lujump'ej ija'bilel, chumul maxtyo jali tyi *Tihuistlan*, yik'oty ichuchu' kome jiñi ityaty iña' tsa' majliyob tyi e'tyel tyi yambä tyejklum, ik'aba'bä *Estados Unidos*. CHE' tsa' chämi ichuchu' xKristina, tsa' sujtyityilel iña' yik'oty tsa' isu'be cha'añ yom mil imajlel tyi Kipatla tyi chumtyäl yik'oty iyujmel xAltuj. xKristina ajñemix tyi Kipatla yik'oty ichuchu'; junp'ejbä k'iñ tsajñiyob ichoñ junkojty chityam jya'i baki tsa' ak'eñtyi ka'bäl juñbä tyak'iñ!

xKristina mach yomik majlel ilaj tyi ilumal, kome mi iweñ mulañ yeskwela yik'oty mi iweñ mulañ alas yik'otyob ipi'älob; weñ ch'ijyem, tsa' kaji iloty pejtyele lu' ambä icha'añ itsa' majli tyi iyotyoty iyujmel xAltujbä ik'aba', kome

* Castelán, A. y Rincón, P. (2001). El secreto de Cristina. En *Manual de lectura de cuentos Kipatla*. México: Consejo Nacional para Prevenir la Discriminación: 22-25. (Colección de cuentos, s. n.).

jiñäch xkãñtyesayaj ya'i tyi eskwela yik'oty weñ tsa' kaji ipejkañob ibäj. TYi iyijk'älal che' tsa' k'oty tyi *Kipatla*, jiñi iyujmel tsa' ipäyä majlel tyi eskwelaj. CHe' tsa' k'oty ya'i tyi iyotylel kãñtyesaya, xKristina tsa' ik'ele jiñi alä ch'ityoñob yik'oty alä xch'okob cha'añ mach junlajalo'bik, yañtyakob iläpob ipislel, yik'oty tsa' tyili tyi iña'tyi'bal ja'el cha'añ mach yujilob alol ity'añ.

CHe' buchulix jiñä xKristina tyi jump'ej buchli'bäl, tsa' k'ajtyiyi icha'añ ilibruj cha'añ tsa' ñajiyi icha'añ tyi *Tihistlan*. CHe' tsa' lok'iyob tyi k'aj-oj, tsa' ik'ajtyi'be jiñi xkãñtyesaya junk'ej liwruj, ya'i baki tsa' ik'elej jiñä iliwru cha'añ bajañ añjach tyi kaxlañty'añ.

Jiñi ñaxambä iyeskwela xKristina cha'chajp ty'añ mi ik'ãñob ya'i junlajal mi iñopob kaxlañty'añ yik'oty nawalt, che' ja'el, jiñi ichuchu' mi ikäybeñ itareya ja'el tyi nawalt kome jiñäch ity'añob yik'oty yoño'ty'añobtyak tsa'bä ik'ãñä tyi kolel ya'i tyi iyotyotyob yik'oty tyi ilumal; jiñä ichuchu' tsa' isu'be iñuklel ik'äjñi'bal cha'añ ma'añik mi sajtyel ity'añob iñojtye'elob.

CHe' tsa' ik'ele jiñi tsiji'bä iliwro, xKristina tsa' k'ajtyäyi icha'añ ity'añ ichuchu' tsa'bä isubej cha'añ weñ ñuk ik'äjñi'bal ity'añ, ya'i tyi liwru tsa'bä iyäk'ej jiñi xkãtyesayaj, jiñä ity'añ tyi nawalt wolixbi isajtye tyilel.

xKristina tsa' kaji ikäñ ipi'älob tyi k'el jun, jiñä ñaxambä tsa' ikäñä jiñäch xNalya; jump'ejbä k'iñ tsa' ipäyä majlel tyi iyotyoty yik'oty tsa' iyäsiyob its'i' xNalya, ik'aba'bä ;TY'ul!

CHe' tyi yoch-añ k'iñ, iña' xNalya tsa' iyäk'e tyak'iñ cha'añ mi imãñob paleta. CHe' tsa' k'otiyob tyi choñoñi'bäl, tsa' iyojch'oyob xtsãñesaja' cha'añ mi iyajkañob *paleta*. Jiñjachbä oraj ya'i tsa' k'oty iña'jel xNalya, lak ña' xBalbiñaj, weñ bi'ityik tsa' ityul kãli k'ele ajKristina; tsa' k'ajtyi'bentyi xNalya mi jiñ tsiji'bä api'äl tyi kãñ

juñ, orajach tsa' its'ijbu tyi junweych juñ yik'oty tsa' ipäk'äj tyi ipaty otyoty. xKristina tsa' ityaja ipejkañ "jiñä lak pi'äl mu'bä ipi'len tyi xämbal, lajal imelbalob", ixku jiñä xPriskuj, ya'bä añ ja'el tyi choñoñeläl, tsa' letsi tyi junp'ej kaja itsa' its'ulu ju'bel, tsa' ijety'jety' tsili yik'oty tsa' ichoko kälel tyi iyajñi'b itsukulel pañmil. Ixku na'jeläl xBalbiñaj tsa' itse'tyaj yik'oty tsa' iyälä cha'añ jiñä xKristina maxtyo yujilik ipejkäñtyel juñ yik'oty la' isajkañ majki yom ityempañ ibäj yik'oty.

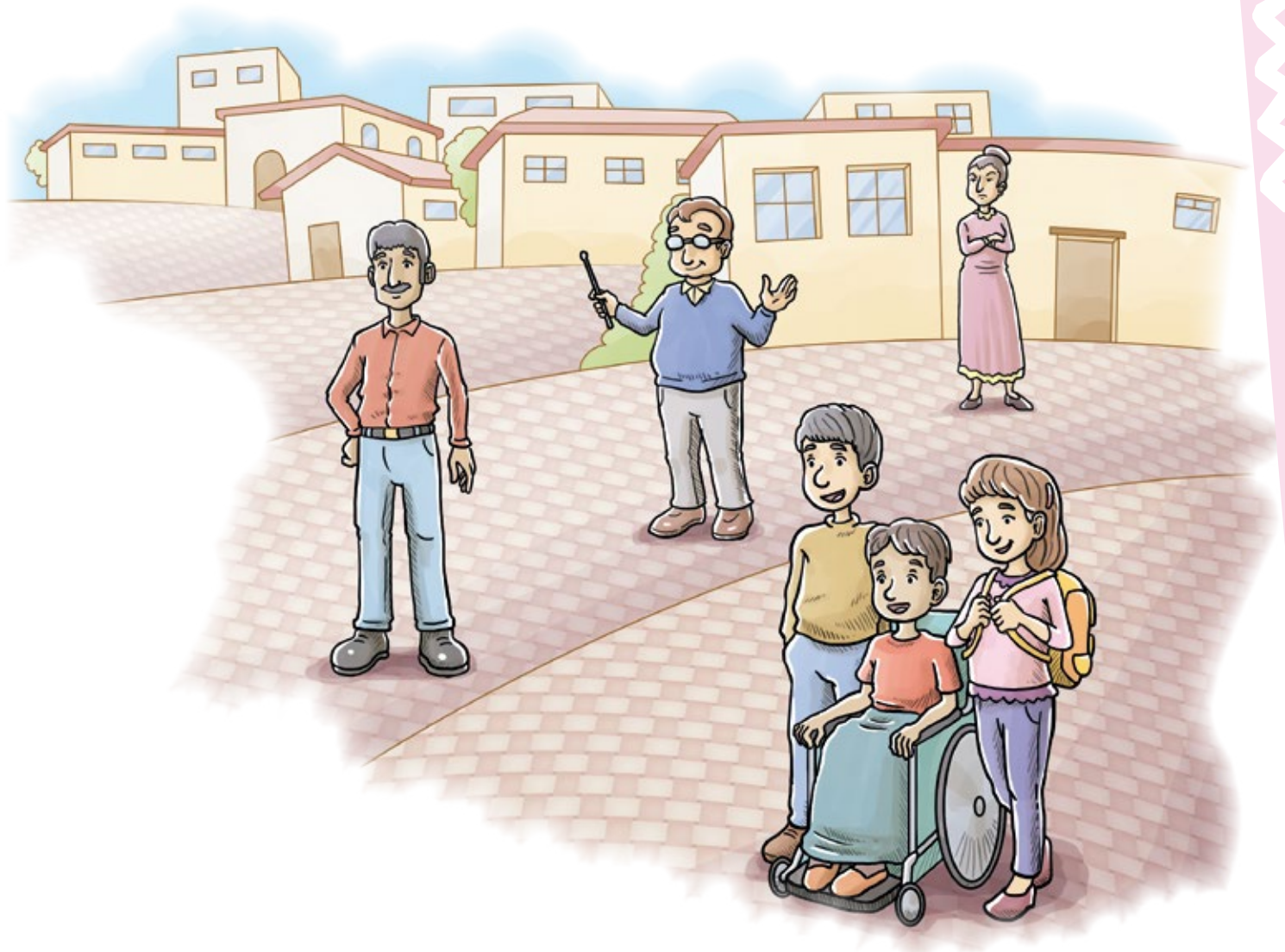
Jiñä xKristina mi iweñ mulañ ilok'el tyi xämbal tyi yoch-añ k'iñ; jump'ejbä k'iñ, tsa' ityaja junp'ej alä otyoty, tsa' iläk'tyesa majlel ibäj yik'oty tsa' ik'elej cha'añ ya'i boxñup'ul junkojty x-i'b tyi jawla. U'bibil icha'añ tyi eskwelaj añ lak pi'älob joñtyolo'bä mi sajkañ yik'oty mi itsäñsañ jiñä x-i'btyak cha'añ mi imelob tyi kich'kich' jiñä ipaty wech (mu'bä ik'äñob inijkañob tyi soñ); tsa'bäk' ochi ilok'e' jiñä x-i'b, tsa' imek'ej yik'oty ajñel tsa' majli tyi iyotyoty. TSa'bi imelbe ik'u' yik'oty tsa' iyäk'ej iyuch'el; mu'bi ibäk'ñañ ikol kome bä'bä'k'eñ icha' tyajob jiñä joñtyolo'bä wiñikob cha'añ mi ichukob yik'oty mi imelob tyi kich'kich' jiñä ipaty x-i'b.

CHe' tsa' k'oty iliwru xKristina tyi kaxlañ ty'añ yik'oty tyi nawalt, jiñä xkäñtyesayaj xJasintuj tsa' isu'bej jiñä alä xch'ok cha'añ la' ik'ambä pejka'beñob tyi nawalt ijuñ ili junmujch' ipi'älob tyi kähn juñ; tyi ñaxam, jiñä xKristina tsa' lcha'le kisiñ, pe jiñä ipi'älob tsa' kaji ik'ajtyi'beñobtyak junp'ej cha'p'ej ty'añ bajche' mi iyäjliltyak.

xKristina tsa' iyälä cha'añ mi ibajñel ch'ojoyel, tyi weñ säk'ajel, cha'añ mi imajlel ich'ämtyilel ja'. Ma'añik woli iñopob ipi'älob xKristina cha'añ tyi ilumal junp'ejach añ baki mi ichukob iya'al cha'añ mi ibuty'ob ibaltej yik'oty cha'añ mi ich'ämob majlel tyi iyotyotyob. Yik'oty ma'añ woli iña'tyañob jiñä xKristina mi yujil bajche' mi ibo'ts'beñ

iyaty siñañ, yik'oty bajche mi iletsel tyi chambä tye' yik'oty mi imejlel imel alasäl tyi tyikiñbä yopotye'.

Lamtyal ipi'älob mi weñ mulañ ipi'leñob yik'oty mi ik'elob xKristina. Woliyäch iña'tyañ ja'el cha'añ woli ik'ejlel, pe ma'añik chu mi iyäl. Junp'ejbä k'iñ, che'bä tsa' majli lus tyi *Kipatla*, xKristina tsa' lok'i tyi ipaty yotyoty yik'oty iñichim cha'añ mi' majlel iyäk'eñ iyuch'el x-i'b. Mi iweñ mulañ ikäñtyañ yik'oty mi ipejkañ tyi ity'añ nawalt; jiñtyak mu'bä imele', che' tsa' kaji iyu'bin ts'itya' yäxñal ty'añ, che' jiñi, tsa' ik'elej bajche' tselekñayob tsa' lok'iyob majlel jiñä xPriskuj, xNalya yik'oty xWañ Luwis pejtyelel yik'oty ibuchlib mu'bä tyi wijlel.

TYi yijk'älel, ya'i tyi eskwelaj, ñäch'älob tyi ipejtyelelob ilekojbi mi ik'elob; che'tyi iyorajlel k'aj-oj, jiñä xkän'tyesaj xJasintuj yik'oty iyujmel xAltuj tsa' ipäyäyob cha'añ mi ik'ajtyi'beñob chuki woli imel ak'bi tyi ak'lel che' ts'ä'bil icha'añ ñichim, woli'bi tyi ty'añ tyi nawalt yik'otybi añ chuki woli ilok'e' tyi naylu che' bajche' tyikiñ pimel iwoli iyäk'e' tyi ok'ol. Che' tsi' iyäläyob jiñä ipi'älob tyi k'el juñ tsa'bä iyojch'oyob. Jiñä xKristina kolelix ikaja tyi yoke tse'ñal tyi jiñi jumujk'leli, pe tsa' kaji isu'beñ jiñä iyujmel cha'añ woli ikän'tyañ x-i'b yik'oty wolijach iyäk'eñ iyuch'ell.

Jiñä xkäñtyesayaj xJasintuj tsa' isu'beyo' jiñi ipi'älob tyi k'el juñ cha'añ jiñä xKristina tsa' ichuku käle juñkojty x-i'b ya'i woli ikäñtyañ tyi iyotyoty, tyi ipejtyelob tyijikña tsa' yu'biyob, yik'oty tsa' ipäyäyob majlel jiñä x-ib tyi jump'ej yajñi'bal baki mi imejlel ikäñtyañtyel bättye'eltyak ya'i ba' mi ik'elob juñ.

xNalya, xPriskuj yik'oty xWañ Luwis tsa' imelbeyob imuku majtyañ xKristina; tsa' imelbeyob jump'ej ts'itya' ty'añ tyi kolem wejchjuñbä su'boñel baki mi iyäl: "llali, bajche' pañmil, lu' juñlajaloñla yom mij k'elakbäj". Tsa' majliyob yik'oty iyujmel xKristina cha'añ mi ik'ajtyi'beñob bajche' mi its'ijbuñtyel tyi nawalt jiñä tsijb tsa'bä ichajpayob ityi its'ibuyob tyi kolem wejchjuñbä su'boñel; che' ja'el tsa' ik'ajtyibeyob jiñä xñox Estebañ cha'añ mi ikächob kälel ya'i tyi ityentyay. Che' tsa' sujtyiyob ikäy jiñä x-i'b, tsa' ñumiyob tyi tyeñtyaj yik'oty xKristina iweñ tyijikñabi tsa' yu'bi che' tsa' ik'elej jiñi kolem wejchjuñbä su'boñel tyi ty'añäl nawalt.

TYi iyijk'älel, xKristina tsa' ich'ämä majlel *pelota* cha'añbä alas *basquet* icha'añ mi icha'leñob alas yik'oty ipi'älob che' iyorajlel k'aj-oj. Ñoj weñbi tyi iñusäj ibäj yik'oty ja'el. ¡Tsa'bi yotsätyak cha'p'ej canasta!

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Nicolás Eusebio López Sánchez

40. Jiñi wiñik tsajñixbä tyi tyojmulil*

Narasyoñ chapane ku

Mi yälob wajalix, mach kña'tya jalix pe wajalix, añbi juñtyikil wiñik ta'bä ch'ok-äj tyi *Laguna Grande*, ilumalel Monte Escobedo, Zacatecas. Li wiñiki weñ p'up'umbi ch'ok-ejem, ñujpuñembi yik'oty juñtyiki x-ixik yächbä chumul je'e ya'i, tyi *Laguna Grande*.

Moxyobi ñoj jalix ñujpuñiyob ita'ixbi tyäli juñtyikil ik'alä alob, ili p'umpum wiñik ma'aixbi mi isaj tyaje' bajche' mi imäk'lañ li ipi'äl tyi chumtyäli, li itroñeli jiñachbi bajche' yuji ijats'ol jiñi soñ ik'aba'bä *arpa*. Bixtyikbi, che' ma'añ k'iñejeltyaki, mu'bi imajlel tyi yambä troñel o ik'el wakax.

Che'jachbi mi iñusañ k'iñ li wiñiki bajche' ili, ita'bi ujtyi bajche' ma'añ ba'ujty bajche' tyi weñ wa'li lak ch'utyaty, ma'añbi tyi saj ujtyi ja'al tyi jiñi ja'bil, ba'añ iña'al lak lus ta'bi ijili iya'lel, ta'bi lu' tyäki matye'eltyak ili wakaxi ta'bi lu' sajtyiyob tyi wi'ñal. Li kixtyañujo'i ma'ixbi mi ityajob iñik'i k'ux ita'bi tyejchi' ña'tyäntyel ke juñtyiki cha'tyiki kixtyañujob ta'bi tsäñsantyiyob cha'añ mi iñik'i xujch'ibentyelob, iyaño'bä ta'bi xujch'ibeñtyiyob iwakax, iyañtyako'bä kixtyañujob ta'bi ochi iñik'i xujch'ibeñtyelob tyi yotyoty. Che'bibä yoke xijba li xik'oñeli ma'añbi isajlik xtyik'oñel.

Li p'upuñ xjats' arpaji ma'aixbi mi isajtyaj chuki yom melol. Machbi yom tsäñsaj, imachbi yom xujch'; machyom, machbi yom k'otye imel ibi'bi'lel, ijump'ejbi k'iñ ta'bi isu'be yijñam:

* Cabral, R. (1991). El hombre que visitó el infierno. En *Cuéntanos lo que se cuenta*. (6ª. edición). México: Conafe: 88-91. (Literatura infantil).

—K'eleku, x-ixik, che' bajche' wa'li muk'iktyo ityojoñ jiñi xijbaj cha'añ mik majlel tyi jats' soñ ya'i tyi tyojmuliltyak, mik yoke majlel ya'i cha'añ mi ktyaje' tyak'iñ cha'añ mik mäñe' uch'el.

—Käyäx añik'i tontoj pensaliñ —tyi isu'be jiñi yijñam— La' ñik'i k'uxu chä'bä añ, sajtyelix awoñ mi amel tyi ikaj jiñi wiñal.

—Wenu, yom, mi ak'uñ tyikwisañ la kuch'el ijoñoñ mik majlel jk'ele'tyälel tyi tyeñtya ikasilel jiñi chä'bäyes.

CHe'ñak jiñi ma'añbi lus bajche' wa'li ili tyi otyotyaki jiñachbi mi ik'äjñel jiñi chä'bäyestyak mu'bä ibuty'bentyel ikasi.

CHonkolixbi ityech iyik'añ pamil, iweñ ik'ch'ubambi imali li otyotyaki; iche' jiñi li wiñiki ñajtyobi tyi yilä tyälel juñtyiki kixtyañuj i'ik'bä ipislel, k'ächälbä tyi ikolem kawayu'

i'ik'bä je'el, li kixtyañuji ta'bi ibebeläk'ä ibäj, che'ñak laja año'ixi ma'añbi majch tyi isajtyeche ty'añ, ita'tyobi ñumi jumujk' iweñ k'elo' ibäj, li kixtyañuji ta'bi ik'ajtyi.

—¿Mach aña'tya jatyety maxki wä'i tyi ili lumal yuji ijats'ol jiñi soñ arpa? Kome tyi ili a'bälel mik weñ kaja tyi k'iñejel ichonkol ksäkläñ maxki yom maja tyi jats' soñ.

Li wiñiki, weñ uts'atybi ipusik'al, ta'bi ijak'be:

—Joñoñ kuji ijats'ol jiñi arpa, i-awomki mejloñ tyi majlel kjats' jiñi soñ tyi ak'iñejeli.

—Wenu, chächki jiñi mi ñume kpäyety tyi xiñ a'bälel; mi amel abäj imi apijtyañon tyi yochib awotyoty.

Ima'ixbi tyi iputyuñ pijtyi mi ijak'beñtyel jiñi i'ik'bä ipislelbä kixtyañuji ta'ixbi tyi majli tyi orajach.

Weñ uts'atybi ipusik'al ya' k'otye tyi yotyoty jiñi xjats' arpaji; ta'bi ik'ajtyibe iyuch'el jiñi yijñam, yik'oty wutsälbä ipislel iweñ juk'ulbä; jpi'tyañ!, ta'bi isu'be mi ilok' je'e jiñi arpa imu'bi its'itya' sujkuñ, iyik'oty je'e chonkobi isu'beñmajlel bajche' yila jiñi kixtyañuj i'ik'bä ipislel yik'oty yañtyakbä chäbäyestyak.

Li wiñiki ta'ixbi lok'i tyi ityoje xiñ a'bälel ipijtyañ ya'tyi yochib iyotyoty li ta'bä isu'be troñeli. Yik'otybi je'e tyi jiñi jumuk'i, tyi ityojebi oraj li kixtyañuj i'ik'bä ipisleli, chonkolbi ik'otyel tyi ba' tyi yäläyo', ma'añbi tyi iwa'lisä li ikawayu'i ta'bi isu'be mi ityijp'e, cha'añ mi k'ächtyä majlel ya'i tyi ipaty jiñi kawayu' imi weñ chuk ibäj ya'i tyi buchli'bäl. CHe' mejlemixi, Li kixtyañuji ta'bi isäp jats'ä jiñi ikawayu' ityi orajachbi tyi letsimajlel ita'bi wejli majlel che'bi bajche' chonkol ijap ik'i. TYi its'iñ jumuk'leljachbi ya'ñuñbi wa'al tyi ityi' ochi'bäl weñ tyak'iñbä melel. Ta'bi iläk'tyesayob ibäj cha'tyikil xk'äñolob ita'bi ijamäyob jiñi kolem tyak'iñ ochib; li ajñi'bäli weñ yäxpojañbi pamil, ima'añbi sajtsikil ba' mi ilok'el jiñi yäxpojañpamil.

Li kixtyañuj i'ik'bä ipisleli yik'oty li wiñik xjats' arpaji ta'bi ochiyob majlel tyi imali kolem otyoty ba' lu' año' kixtyañujob weñ ilekaxbä ipislelob. CHe'bibä bajche', chonkoljach ipijtyañob mi ik'otyel jiñi kixtyañuj i'ik'bä ipislel cha'añ mi ityecho' li k'iñejeli.

Li wiñik xjats' arpaji ta'bi ityojchoko jiñi ichä'bäyes ita'bi ityeche ijats'. CHe'bi bajche' jiñi tyi ityeche li soñi ili kixtyañuji ma'anbi mi isaj bo'yelob tyi soñ, pe li xjats' arpaji muk'ächbi ibo'ye ijats' iba li soñi. Ixbiku che' mi imajlel ik'aj-iyoj jumuk'i, ta'bi iläk'tyisäbe ibäj juñtyiki ñejep'ixbä x-ixik, ita'bi its'itya' kãñä, pe li x-ixiki, mi yäl, wajalixbi sajtyi iñoj mañajbi che'ñak kuxutyoyi. TYi ipejtyelebi che'bi bajche' jiñi lu' bijty'bä ipächijlel ibä'tyal, ijiñi, weñ p'ätyälbibä wiñik, ma'añbi sajlik ibäk'eñ tyi imele.

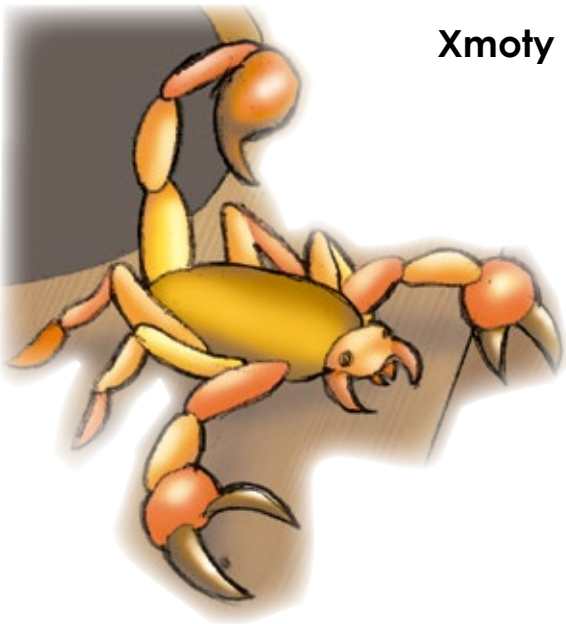
Li xñejep'i ta'bi isu'be kema'añ mi iñik'i bä'ñañ, ta'jachbi iläk'tyisäbe ibäj cha'añ iñik'i su'beñ cha'añ mi ikäñityañ ibäj.

—Ma'añ chukiyes mi kaja acha'leñ —ta'bi isu'be— mach abä'ñañ. Ta'ki isu'betyo' ajap jiñi bino, mach ajak' ajap, yoke k'ajkme, ita'ki yäk'etyo k'ujts mach ach'äm mach k'ujtsik yik'oty yoke ya'a lukum yik'oty. ¿Mu'ba ak'el akumparejob ixi, tyi ipaty jiñi uch'li'bäli? Wajailix juliyob lonkik'oty wä'i... k'eleku awilañ, mik su'beñety awokolik ya'bä mi asujtye majlel tyi lumi mi asu'beñob kp'eñelob kemach uts'aty bajche tyi kmele che'ñak chumuloñtyoyi, iwokolik o mi iñusubeñoñob tyi p'is chuki tyi kmele.

Ya'i tyi ityuk'u che' ts'iñtyäl ipislel xojobä icha'añ ityi isu'be mi ipäsbeñob jiñi ip'eñelob cha'añ mach xloty mi yälob.

Ujtyemixbi jiñi k'iñejeli, li kixtyañuj i'ik'bä ipisleli ta'bi yäk'e jiñi wiñik jump'ej koxtyal weñ buty'ulbä tyi tyak'iñ ita'bi ibuty'be je'e tyi k'äñk'äñ tyak'iñ jiñi arpa. Che'jiñi, tyi jimbi jiñi junsujmbä i'ik' kawayu' ta'bi wejliyob majlel bajche' ik' ili kixtyañuj i'ik'bä ipisleli ta'bi yäk'ä ya'i tyi ityi' yotyoty. TYi isäk'añlel li yijñami ta'bi majli ik'ajtybeñ tyak'iñ cha'añ iñik'i mäh, pe li wiñiki ma'añbi saj wäyem ita'jachbi isu'be mi ich'äm jiñi tyak'iñ bajche' yom ya'i tyi arpa. CHä'ächbi tyi imele jiñi x-ixik, ityi imali jiñi chä'bäyes ta'bi ityaja che' ts'iñtyä jiñi pislel xjobä icha'añ ajPanchitaji che'ñak tyi imuku, jiñi machbä sajweñbä x-ixik, iche'ñak tyi ijop'o ilok' jiñi tyak'iñ ya'i tyi arpa ta'bi ityeche lok'el lukumtyak, xtyoroktyak, xchiwojtyak yik'oty siñañtyak. TYi iyujtyi'baltyobi tyi ityaja juñsejl cha'sejl tyak'iñtyak, jñächbi bajche mi ityojtyäl juntyiki xjats'soñ tyi jun-a'bal.

Ita'ixbi weñ ñumi k'iñ; ta'bi icha' tyeche iyajlel ja'altyak ili päk'oñeli ta'ixbi iweñ tyeche' iyäk' ibäjtyak, pe li wiñiki mu'bä ijats' arpa ta'bi iweñ tyaja k'ajktyak, machbi sajyom uch'el, machbi saj weñ pamil mi yu'biñ k'älätyo che'ñak tsajñi tyi tyojlemali. Che' ñakjachbi tyi sajtyi ta'bi mejli tyi wäyel bajche' yom.

Xmoty ña'tyibaläl ty'añ cha'añ its'ijbuntyel:

Refugio Cabral Bonilla

Xñusa ty'añ iña'tyabä:

Juan de la Torre Nava

Xk'axtyesa ty'añ tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez

41. Jiñi a'bälel ba' tyi ibajñe käyäyo'*

Kwentuj mejikanaj

¿CHukoch ñoj xuk'uletyla majlel? —TYi ik'ajtyi jiñi xPelisyano Ruwelas ñaxambä chonkol imajlelob— Che' bajche' jiñi mi jkaja la' lu' wäyel. ¿O jatyetyla mach la'woñ se'k'otyel?

—Mij kajala jk'otyel ijk'ä tyi isäk'añle pamil —tyi ijak'beyob.

Jiñachbi ta'bä ityaja iñäch'tyañ yälob.

Yujtyi'baljachixbi ity'añälyak. Pe che'bä jiñi wi'ilixbi tyi ik'ajtyisäj, tyi yañtyobibä k'iñ.

Ya'bi majalo'i tyi yuxtyiklel, yik'otyo'bi iwuty tyi lum, imu'bi iwä k'äñob its'itya' säkpojañlel jiñi a'bälel.

“CHäch yom che' meru ik'ch'u'bañi. Che' bajche' jiñi mach ik'eleyoño'la.” Ta'ixbi yäläyob je'e, tyi ñaxaÑ xuk'utyobi, otyi a'bälel a'bi, ma'ixbi k'aja icha'añ. Li iñajali mu'bi isäkma'ñisañ ipensal.

Wa'liyi, tyi iletsemlel, tyi icha' yilä tyälel. Ta'bi yu'bi che'ñak tyi iläk'ä ibäji, sutyukñabi isäklañ ba' ñoj bo'yemix. K'älätyobi añix tyi ipam, tyi ipatybi, ya'i baki kuchu icha'añ jiñi juloñi'tyak.

CHe'ñak weñ joktyältyo jiñi lum, ta'bi icha'le xämbal tyi orajach. CHe'ñak tyi ityeche jiñi bujtyäli, ta'bi weñ käyle majlel; ta'bi ityeche iñijkañ tyi weñ xuk'ul jiñi ijoli, weñ xuk'ulbi chächbi bajche' weñ xuk'ul tyi xumbal jiñi yoktyaki. Li yaño'bäyi ta'bi ñumiyob ba'añ je'e, weñ ñaxambi majalob ijiñi weñ xäk'ätyobi iñijkañ jiñi wäyembä ijoli.

* Rulfo, J. (1989). La noche que lo dejaron solo. En *El llano en llamas*. (2a. edición). México: FCE: 125-130. (Colección popular). (Fragmento).

Ta'bi bekäylel majlel. Ya'bi añ li biji tyi ityi' che'bi bajche' ba'añ iwutyaki. Yik'otybi iyälel jiñi juloñi'tyak. Ili iñajali yoke letsemixbi tyi ipam ya'bi ba' mi iloch ibäj imachityi.

Ta'bi iñäch'tyä bajche' mi isäty ñumel ixumbal jiñi yoktyak: chächbi bajche' ixumbaltyaki bajche' ch'ojch'ojña yu'biñ majleli imachbi iña'tya k'älä jalix, machbi isaj ña'tya k'älä jayp'ej a'bäleltyak: "TYi Maklarena k'äläbi wä'i, tyi ñaxambä a'bäleli; che' jiñi k'äläbi ya'i ik'äläbi wä'i." TYi icha' sujtyelel, ityi yuxsujtyelel. Machbi ñoj ka'bältyak —ta'bi ipensali—, yombä tä'ixtyo wäyiyonla tyi k'iñil. Pe jiñiyob ma'añbi tyi isaj jak'äyob: "Mej ichukoño'la che' wäyäyontyolayi —che'bi tyi yäläyob—, Imachbi sajweñix bajche' jiñi."

—ǵMajchki machbä sajweñix mi ityaje' tyi ityojleli?

Wa'liyi muk'bi iyäk' tyi ty'añ li iñajali. "TYik su'beyetyla cha'añ mi ipijtyañ: la'ix lajkäy ili k'iñi cha'añ mi lak cha'leñ k'aj-oj. Ijk'ätyo mi lak majle tyi weñ ajñelbä xumbal iweñ p'ätyäl mik mel lakbäj yik'oty lak wersajlel, mejki mi lak majlel tyi ajñel, mach lakña'tya pe mejloñächla".

Ta'bi wa'lel imuts'ubi iwutyak. "Käläxix —che' tyi iyälä— ǵCHuki mi laktyaj mi tyi oraj mi lak majlel? Jump'ej k'iñ troñel. Che' bajche' ta'ixbä lak weñ sätyäyi, mach sajyomix yu'bi. Ta'bi ityi cha'le oñel: "ǵBaki añetyla?"

Iche'bi bajche' mukuljachi: "ǵKukuxla!, che'eñ. ǵKukuxla!" Ta'bi tyots'le tyi ipam tye'. Ya'bi añi li tsäwañ lumi ili ibu'lich sujtyemixbi tyi tsäwañ ja'.

Iliyi jiñächbi mi yälo'i li bujtyumatye'eli che'bä bajche' tyi su'beñtyiyoñ. Ya'bi ya'i tyi eñtyäl ba' ma'añ ñoj tsäwañ, iwa'liyi wä'i tyi chañi ili tsäñali mu'bi ilu' ochemajle tyi iye'bal jiñi kalem tsutsbujkuli: "CHE'bi bajche' mi ilok'o' jiñi kbujkuli imi ityälöño yik'oty ik'äb che' weñ tsäwañi."

Buchubi tyi majli tyi ipam jiñi ich'äjli ñiño. Ta'bi ijamä tyi icha'ts'ijlel ik'äb che'bi bajche' yom ip'is jiñi a'bälel ita'bi iweñ tyaja tsololbä tye'tyak. Ta'bi isik'i ik' che'bibä bajche' yujts'il k'äñk'äñ yetsel tye'. Ya'i ta'bi yäk'ä ibäj tyi bojyel tyi iñajal, tyi iwäyi'bi tyäkiñ jam, tsikibi tyi iweñ u'bi bajche' mach mejlix iñijkañ ibäj ipächijlel ibä'tyal.

Itsäwañlel ik'tyo pami tyi ityejchisä. Its'itya' ya'lel jiñi säk'añlel.

TYi ijamätyak iwuty. TYi ik'ele ek'tyak tyi pañchañ, tyi ichañlel ik'chaxañ ik'äbtyak tye'.

"Ik'yoch'añix kajel", tsa' iña'tyaj yik'oty tsa' cha' wäyi.

TSa' tyejchi che' tsa' yu'bi x-oñel yik'oty je'el tsa' kaji ijatse' je'el jiñä tyikiñbä lum tyi bij. Yäjäxyoch'añ mi ipäs ibä ik'äk'alel ipasi'bal k'iñ.

Jiñi ariyerojob tsa' ñumiyob tyi ity'ejl, tsajach ikan k'eleyob. TSa' pejkañtyi: "Bajche' yu'bil", che' tsa' su'beñtyi. Pe jiñi ma'añik tsa' ijk'ä.

TSa' k'ajtyiyi icha'añ yombä mi imel. CHE' jiñä chañix k'iñ. TYi jimbä k'iñ yom mi iñusañob tyi ak'lel jiñi kolem matye'el cha'añ ma'añik mi ik'ejlelob. Ili bijleläl weñ kãñtyä'bil. CHE' tsa' su'beñtyi.

TSa' icha' buts kuchu letsel tyi ipaty jiñi ts'iñyuxts'ityel juloñibtyak. TYi lok'i tyi ñojbij itsa' isajka chuty mukubij cha'añ oraj mi ik'otyel yik'oty mi iñusañ jiñi kolem matye'el, baki mi ilok'el jiñi k'iñ. TSa' letsi yik'oty tsa ju'bij, tyi jiñi bã'bã'k'eñbä wits.

CHe'bi bajche' mi yu'biñob tyi ty'añ jiñi ariyerojob iche'o'bi: tsa' kiläloñ ixtyi bujtyäli. CHächbi jiñi yik'oty weñ pulembi, ikuchulbi yik'oty ka'bäl juloñi'btyak.

TSa' ichoko käylel jiñi juloñi'btyak. CHe' jiñi tsa' ichoko käylel je'el ipächälel kucho'bäk'tyak juloñib. CHe'jiñi sejbix tsa' yu'bi ibäj itsa' kaji tyi ajñel xämbal majlel che'bi bajche' yomix ilajiñ ibäj bajche aryerujob mi iju'belo' majlel tyi eñtyäl.

CHe'bibä "letseljach yom, majlel ya'i tyi ipam jiñi wits, mu'bi isutyukñisäñtye iya'i cha' ju'belixbi majlel". Jiñächbi wolibä imele' majlel. Iye'tyeljach lak yum ch'ujutyaty. Woläch imele' tsa'bä su'beñtyi imel, añke mach lajalik tyi iyorajlel.

TSa' k'oty tyi ya'i tyi ityi' wits. TSa' iñajtyi k'elej säkjapañ iñäk' iye'bal wits.

"Ya'añob ixi mi käl." Woli ik'ajob iyoj tyi k'iñ, ma'añix chäñ añ chuki woli iña'tyañob". Woli iña'tyañ.

Yik'oty tsa' iyäk'ä ibäj tyi yajlel ya'i baki bäläl añ ye'bal wits, bäläkña tsa' ju'bij majlel yik'oty ajñeltyak imi icha' chok majlel ibäj tyi bäläk'.

"Iye'tyeljach lak yum ch'ujutyaty", ibe bälbälñabi majlel tyi ityeñe ajñel xämbal.

K'älä woli iyu'bibeñ ity'añ jiñä aryerujob che' tsa' isu'beyob: "¡Bajche' yu'bil!" tsa' yu'bityak ke jiñi iwuty woli ilotyñob. Mi ikajel tyi k'otyelob tyi jiñi ñaxamo'bä xkäñtyayaji yik'oty mi ikajel isu'beñtyel: "TSa' jk'elelojoñ ixi yik'oty ixiyi". Mach jalix mi ikajel tyi julel ilayi."

Machbi che' jaleli tyi wa'al käyli.

"¡Kyum!", che' tsa' iyälä. Ikolixbi ikaje tyi oñel bajche' ili: "¡Kuxul lak Yum Rey!", pe ma'anibi tsa' icha'le. TSa'jach iwa' lok'oj chuty juloñi' ila tyi ich'il-aty itsa' ityojchoko majlel tyi imalil, iye'bal ibujk, cha'añ läk'äl mi iyu'biñ tyi ibä'tyal. Jiñäch tsa'bä yäk'ej ip'ätyälel. TSa' kaji iläk'tyisañ majlel ibäj k'älältyo tyi ranchuj Yäxy'ulañbä Ja' ik'uñtye' k'uñtye'

tša' kaji ixäñe' majlel, tyäp'ä ik'el yoñelo'tyak jiñi xpixelob chonkolbä ityikwisañob ibäj tyi ity'ejl weñ ñuts'ubä isi'l k'ajtyak.

K'älä tša' k'oty ba' tsolol itye'lel imäki'bob yik'oty tša' mejli iweñ k'elob; ikäñbeñ ñi'iwutyob: jiño'bächbiyi, iyujmel xTañis yik'oty iyujmel xLibratuj. Che' lix xpixelob chonkol ixäñob ñumel tyi ityi'tyi' k'ajk, jiñiyob chonkol iyäjmañob ibäj, tyi iye'bal tye', ya'i tyi iyojlil jiñi ba'añ tsololbä yalo'tyetyaki. Ma'añix tsiki mi iyu'biñob letsel jiñi ibuts'iltyak jiñi ñutsubä k'ajtyaki, ichonkol imäkyisäbeñob iyuxtyälañbä iwutyob bajche' lemetye yik'oty chonkol iyik'tyisäbeñob ñi'iwuty.

Ma'añik tša' ichäñ mulu ik'elob. TSa' ixäñä majlel tyi iñäk' ba'añ tsololbä tye' imäjkijo'bä itsa' iñäkchoko ibäj tyi ixujk, che'bibä bajche' mi its'itya' k'aj iyoji, añke ts'otyokñabi iñäk' iche'bibä bajche' junbuyl motso' mi iñajkañ ibäji tyi imali.

TYi ichañlel baki añ, tša'bi yu'bi añ maxki chokol iyäl:

—ǵCHuki chonkol la' pijtyañ cha'añ mi la' ju'sañ jiñiyo'bi?

—CHonkolon kpjtyañ cha'añ mi ijulel jiñi yambä ipi'äl. Mi iyälob uxyikilo'bi, jiñ cha'an uxyikilob mi laku'biñi. Mi yälob jiñächbi aläch'ityoñ ma'añbä tsikili, ch'ityoñächbi bajche' mi ik'ejele pe jiñächbi tša'bä imelbej yak jiñä kteñente *Parra* itsa' ijisäbej iwiñiko'. Jiñ cha'añ wä'yom mi ikajel lak chuke' wä'i, chäch bajche' tša' la kchukuyob jiñi xñoxob yik'oty weñ mañajo'bixbä. Jiñä kyum chonkol iyäl mi ma'añik tša' julij wäle yik'oty ijk'äl, mi ikajel lak lajmisañ jiñi ñaxambä mi iñumel wä'i cha'añ mi its'äkyisäñtye jiñi ty'añäl.

—¿CHukoch ma'añ mik lok'el la ksäklañ? Cha'añ mi its'itya' jilel lak lujbeñal tyi pijtyayaj.

—Mach yomik mi lak mele' bajche' jiñi. Mäch kaja ityälel. TYi ipejtyelelob chonkolob tyi majañ lum ya'i tyi *Comanja* cha'añ mi ityemob ibäj yik'otyob jiñi *Kristeros* cha'añbä *Katorse*. Iliyo'bi iyujtyi'baloibix. Yombä mi lak meli mi käk'obla tyi k'axel cha'añ mi iletyojiñob ibäj yik'otyob lak pi'älob ch'oyolobä tyi ichañelal pañämil.

—CHuchku yom yu'bil bajche mi awäli. Muk'ik ikaja che' bajche' mi awäli mej ichokoño'la majlel je'el k'älätyo ya'i.

xPelisyanu Ruwelas tsa'tyo ijumujk' pijtyäj cha'an mi its'itya' ñäjch'el iyuk'el iñäk'. Che' jiñi tsa' itsitya' japä i'k' che'bibä bajche' yom ochel tyi imal ja' yik'oty kotykotyña ijexekñaj ibäj tyi lum, che'jiñi taixbi majli, ijiñachbi ik'äbtyak mi ixik'chok majlel jiñi ikuktyali.

CHe' tsa' k'oty tyi ityi' ja'i, tsa' ityoj-isäj ijol i-ajñelbi tsa' majli, itsa' ileñlej jamä majlel ibijlel ya'i tyi matye'eltyak. Ma'añ tsa' sujtyi ik'el ipaty ima'añ tsa' iwa'lisäj yajñel k'äläl jiñtyo che' tsa' yu'bi tyi jiñi ja' ke chonkolix isäty majlel ibäj tyi ijoytyälel jiñi matye'el.

CHe' jiñi tsa' wa'li. Käläx tsa' ijapä ik' iweñ tsiltsilñajachixbi.

Xk'axtyesa ty'añob tyi yambä ty'añ:

Ezequiel Vázquez Martínez
y Nicolás Eusebio Sánchez López

119

Notas

El Libro de lecturas es un material que te invita a conocer diferentes personas, lugares, culturas, por medio de cuentos, leyendas y narraciones, con la intención de que descubras diferentes mundos solo con la lectura.

Jiñi Juñ cha'añbä pejkäñtyel mi' su'beñety akäñ yañtyakbä lak pi'älob, pamiltyak, aloñeltyak tyi yamtyakbä pamil, cha'añ mi akäñ yañtyakbä kãñoñel yik'oty jiñi pejkayaj.

GOBIERNO DE
MÉXICO

EDUCACIÓN
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

DISTRIBUCIÓN GRATUITA
MAJTYAÑ PUJKEL

Este programa es público, ajeno a cualquier partido político. Queda prohibido su uso para fines distintos a los establecidos en el programa.